НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КАМІНСЬКИЙ ПЕТРО ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 343.226:340.61-021.272

ДИСЕРТАЦІЯ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗА ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

081 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____П.В. Камінський

Науковий керівник –
Колодін Денис Олексійович,
кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету цивільної та господарської юстиції

Одеса – 2022

АНОТАЦІЯ

Камінський П.В. Кримінально-правова характеристика за примушування до шлюбу: порівняльно-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2022.

Дисертація є першим в Україні спеціальним комплексним порівняльно-правовим дослідженням особливостей кримінально-правової характеристики примушування до шлюбу в умовах оновленого кримінального законодавства України та євроінтеграційних процесів, за результатами якого сформульовано пропозиції, скеровані на удосконалення норм кримінального законодавства в частині кримінальної відповідальності за дане кримінальне правопорушення.

Встановлено методологічні основи дослідження явища примушування до шлюбу в контексті порівняльно-правового аналізу. Визначено понятійний апарат роботи, проаналізовано та систематизовано наукові напрацювання вітчизняних науковців по даній та суміжній тематиці. З'ясовано, що шлюб – це укладений у встановленому порядку із дотриманням вимог закону добровільний та рівноправний союз чоловіка й жінки, який спрямований на створення сім'ї, що породжує взаємні права та обов'язки; принцип добровільності шлюбу передбачає: вільну, інформовану та усвідомлену згоду на шлюб; особи, які мають намір укласти шлюб, повинні заявити про це із власної волі; згода має бути безумовною; відсутність стороннього впливу, зокрема у вигляді насильства.

Проаналізовано ряд міжнародно-правових договорів на предмет протидії примушуванню до шлюбу, як-то: Загальна декларація прав людини; Додаткова конвенція ООН про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства; Конвенція ООН про згоду на

взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН; Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція), яка зайняла особливе місце в частині формування передумов встановлення кримінальної заборони примушування до шлюбу в більшості країн світу та в Україні, зокрема та інші міжнародно-правові документи із зазначеної тематики.

Виявлено, що з метою реалізації Глобальних цілей сталого розвитку ООН на 2016-2030 рр. (Ціль 5), так і Стратегії ґендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 рр. (Стратегічна ціль 2) в Україні було впроваджено цілий пакет законодавчих змін, кокрема Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», зміни до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», до ЦПК України, до КУпАП та інших законів України щодо питань, які стосуються домашнього насильства та насильства за ознакою статі. Україна 7 листопада 2011 року підписала Стамбульську конвенцію (20 червня 2022 року ратифікувала) та Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 року здійснено криміналізацію діяння з примушування до шлюбу – КК України було доповнено ст. 151^2 «Примушування до шлюбу».

За результатами вивчення особливостей генезису становлення кримінальної заборони примушування до шлюбу у вітчизняному законодавстві встановлено, що умовно можна виділити декілька періодів розвитку законодавства про кримінально-правову охорону осіб від примушування до шлюбу території українських земель: 1) нульовий період (до X ст.) – не передбачалося вільної згоди осіб на шлюб, а «примушування до шлюбу» у сучасному розумінні визналося нормою; 2) період зародження

(X–XIV ст. ст.) – відбувався перехід від звичаєвого права (продовжує застосовуватися «умичка» як форма укладення шлюбу) до писаного зі спробами регулювання шлюбно-сімейних відносин, у тому числі і в частині заборони викрадення жінки для подальшого вступу з нею в шлюб та заборони примушування до шлюбу; 3) перехідний період (XV–XIX ст. ст.) – у кримінальному законодавстві з'являються окремі розділи, які присвячені захисту шлюбно-сімейних відносин. Шлюб визнавався можливим лише за взаємної згоди наречених та вважався насильницьким без згоди; 4) період становлення (XX ст.) – характеризується протидією з пережитками патріархально-родового ладу шляхом застосування засобів кримінального права, в тому числі і встановлення відповідальності за примушування до шлюбу; 5) сучасний період (XXI ст.). – встановлення у КК України кримінальної заборони примушування до шлюбу, яке розглядається не лише як пережиток патріархально-родового ладу, але й як один із самостійних проявів насильства.

Визначено особливості співвідношення шлюбу за домовленістю, примусового шлюбу та дитячого шлюбу: віковий критерій чи статус особи, що була ініціатором укладення шлюбу (подружжя, один із подружжя чи їхні батьки, чи родичі), не може бути підставою для характеристики шлюбу як примусового. Примушування до шлюбу проявляється у відсутності згоди особи на укладення шлюбу, що може бути зумовлена економічними, міграційними, етнічними, соціальними чи іншими критеріями та може стосуватись як дорослого, так і особи, що не досягла повноліття. У зв'язку із цим не кожен дитячий шлюб є примусовим, адже із 16 років можна отримати право на шлюб в судовому порядку, а також не кожен шлюб, організований батьками, не може згодом набути характеру примусового. Аргументовано, що відсутність повної та вільної згоди на шлюб є єдиним однозначним критерієм визначення певного шлюбу як примусового.

Здійснено аналіз кримінальних кодексів різних держав на предмет встановлення кримінальної відповідальності за примушування, а саме:

Австрії, Албанії, Білорусі, Болгарії, Бразилії, Грузії, Данії, Іспанії, Італії, Республіки Корея, Литви, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Республіки Таджикистану, Туреччини, Угорщини, Республіки Узбекистану, Федерації Боснії та Герцеговини, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії, Швеції, Японії та інших держав. За результатами даного аналізу встановлено, що більшість країн світу визнали кримінальну заборону примушування до шлюбу, передбачивши відповідні норми у своїх кримінальних законах. Під впливом соціальних, політичних, економічних умов суспільного життя, а також з урахуванням особливостей типу правової системи, традицій та релігії, різні країни напрацювали відповідні підходи до встановлення дефініції примушування до шлюбу, виду та розміру санкції (переважають ізоляційні види покарань) та наявності кваліфікуючих ознак.

Наведено авторську дефініцію примушування до шлюбу в умовах оновленого кримінального законодавства України – незаконний, цілеспрямований вплив на особу, який може супроводжуватися насильством, з метою змусити її вступити в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу у співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття всупереч її волі, або примушування цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає.

Виконано дослідження складу кримінального правопорушення у вигляді примушування до шлюбу. Доведено, що основним безпосереднім об’єктом примушування до шлюбу є свобода людини, а саме її складова – свобода волі, в аспекті можливості вільно, на власний розсуд, визначати свою поведінку та приймати рішення щодо вступу в шлюб, вступу у співжиття без укладання шлюбу або продовження такого співжиття, переміщуватися на територію іншої держави або ні із зазначеною метою. Додатковими факультативними безпосередніми об’єктами в різних

ситуаціях можуть виступати також здоров'я, статева свобода та статева недоторканість.

Встановлено, що об'єктивна сторона примушування до шлюбу як зовнішнє вираження суспільно небезпечного посягання на охоронювані цією нормою суспільні відносини включає до свого складу наступні альтернативні форми: примушування особи до вступу в шлюб; примушування особи до продовження примусово укладеного шлюбу; примушування особи до вступу у співжиття без укладання шлюбу; примушування особи до продовження співжиття без укладання шлюбу; примушування з метою вступу у співжиття без укладання шлюбу особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає; примушування з метою продовження співжиття без укладання шлюбу особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає.

Визначено, що суб'єкт примушування до шлюбу загальний, тобто ним є фізична осудна особа, яка досягла 16 років. Суб'єктом кримінального правопорушення може бути як чоловік, так і жінка. Як кваліфікуюча ознака є вчинення даного посягання спеціальним суб'єктом – батько, мати, вітчим, мачуха, опікун чи піклувальник, або особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілої особи або піклування про неї. Суб'єктивна сторона примушування до шлюбу характеризується прямим умислом; обов'язковою ознакою є мета: склад примушення до шлюбу буде присутній у діях правопорушника в частині примушування особи до вступу в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу в співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, або примушування особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, лише з такою спеціальною метою.

Аргументовано доцільність розширення та конкретизації переліку кваліфікуючих ознак примушування до шлюбу з метою заборони всіх форм прояву суспільно небезпечного і винного примушування потерпілої особи до шлюбу з послідовним підвищенням рівня суспільної небезпеки діянь, що

надасть можливість ефективно та раціонально диференціювати відповідальність за їх вчинення. Такі кваліфікуючі ознаки розуміються як засіб диференціації кримінальної відповідальності.

Виявлено особливості розмежування примушування до шлюбу із суміжними складами діянь (ст.ст. 126^1, 146, 149, 154 КК України) шляхом порівняння об'єктивних та суб'єктивних ознак зазначених діянь.

У рамках проведеного дисертаційного дослідження автором було проаналізовано емпіричні дані й вітчизняну судову практику та практику зарубіжних країн та статистичні показники, запропоновані різними міжнародними установами.

Результати проведеного дослідження дозволили запропонувати якісно нову редакцію статті 151^2 КК України з уточненням форм об'єктивної сторони даного протиправного діяння, доповнення її положеннями щодо введення відповідальності спеціального суб'єкта, встановлення кваліфікованого та особливо кваліфікованого складів, уточнення переліку кваліфікуючих ознак та встановлення диференційованого підходу до визначення потерпілої особи, що при своєму комплексному механізмі реалізації дозволить повною мірою ефективно та раціонально використовувати потенціал досліджуваної норми з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду та міжнародних стандартів і тенденцій в частині протидії домашньому насильству в цілому та примушуванню до шлюбу, зокрема.

Ключові слова: шлюб, свобода волі, примушування, насильство, примушування до шлюбу, кримінально-правова характеристика.

SUMMARY

Kaminsky P.V. Criminal and legal characteristics of forced marriage: a comparative law research. – Manuscript.

Dissertation for obtaining the Doctor of Philosophy degree in the field of knowledge 08 «Law», specialty 081 «Law». – National University "Odesa Law Academy", Odesa, 2022.

The dissertation is the first special comprehensive comparative legal study in Ukraine of the peculiarities of the criminal-legal characteristics of forced marriage in the conditions of the updated criminal legislation of Ukraine and European integration processes, based on the results of which proposals that were formulated, aimed at improving the norms of criminal legislation in terms of criminal responsibility for this criminal offense.

The methodological foundations of researching the phenomenon of forced marriage in the context of comparative legal analysis have been established. The conceptual apparatus of the work was determined, the scientific works of domestic scientists on this and related topics were analyzed and systematized. It has been found that marriage is a voluntary and equal union of man and woman concluded in accordance with the law and aimed at creating a family, which gives rise to mutual rights and obligations; the principle of voluntary marriage implies: free, informed and conscious consent to marriage; persons intending to marry must declare it of their own free will; consent must be unconditional; absence of external influence, particularly in the form of violence.

A number of international legal treaties on the subject of combating forced marriage have been analyzed, such as: Universal Declaration of Human Rights; UN Supplementary Convention on the Abolition of Slavery, the Slave Trade and Institutions and Customs Similar to Slavery; UN Convention on Consent to Marriage, Minimum Age for Merriage and Registration of Marriages; UN International Covenant on Civil and Political Rights; UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women; Council of Europe

Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention), which took a special place in terms of forming the prerequisites for establishing a criminal prohibition of forced marriage in most countries all over the world and in Ukraine, in particular other international legal documents from the specified subject.

It was revealed that in order to implement the UN Global Sustainable Development Goals for 2016-2030 (Goal 5) and the Council of Europe Gender Equality Strategy for 2018-2023 (Strategic Goal 2), a whole package of legislative changes was implemented in Ukraine - the Law of Ukraine "On Prevention and Counteraction of Domestic Violence", amendments to the Law of Ukraine "On Ensuring Equal Rights and Opportunities of Women and Men", to the Civil Procedure Code of Ukraine, to the Criminal Code of Ukraine and other laws of Ukraine regarding issues related to domestic violence and gender-based violence. On November 7, 2011, Ukraine signed the Istanbul Convention (ratified on June 20, 2022) and the Law of Ukraine «On the Amendments to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine in order to implement the provisions of the Council of Europe Convention on the preventing and combating violence against women and domestic violence» on December 6, 2017, the act of coercion into marriage was criminalized – the Criminal Code of Ukraine was supplemented by Art. 151^2 «Forcing marriage».

According to the results of researching the peculiarities of the genesis of the formation of the criminal prohibition of forced marriage in domestic legislation, it was established that several periods of the development of legislation concerning the criminal law protection of persons against forced marriage on the territory of Ukrainian lands can be conditionally distinguished: 1) zero period (before the 10th century) – there wasn't assumed free consent of persons to marry, and «forced marriage» in the modern sense was recognized as the norm; 2) the nascent period (the 10th–14th centuries) – there was a transition from customary law («Umychka» continues to be used as a form of marriage) to written law, with attempts to regulate marital and family relations, including the prohibition of abducting a woman for

further marriage with her and prohibition of forced marriage; 3) transitional period (the 15th–19th centuries) – separate sections dedicated to the protection of marital and family relations appeared in the criminal legislation. Marriage was recognized as possible only with the mutual consent of the bride and groom and was considered violent without consent; 4) the formative period (the 20th century) – this period can be characterized by opposition to the remnants of the patriarchal family system through the use of criminal law, including the establishment of liability for forced marriage; 5) modern period (the 21st century) – establishment of a criminal prohibition of forced marriage in the Criminal Code of Ukraine, which is considered not only as a remnant of the patriarchal family system, but also as one of the independent manifestations of violence.

The peculiarities of the relationship between arranged marriage, forced marriage and child marriage are determined: the age criterion or the status of the person who initiated the marriage (spouse, one of the spouses or their parents or relatives) cannot be the basis for characterizing the marriage as forced. Forced marriage is manifested in the absence of a person's consent to enter into marriage, which can be determined by economic, migration, ethnic, social or other criteria and can be applied to both an adult and a person who has not reached the age of majority. In this regard, not every child marriage is forced, because from the age of 16 you can get the right to marry in court, and not every marriage arranged by parents can be forced. It is argued that the absence of full and free consent to marriage is the only unequivocal criterion for defining a certain marriage as forced.

An analysis of the criminal codes of different countries was carried out in order to establish criminal liability for coercion, namely: Austria, Albania, Belarus, Bulgaria, Brazil, Georgia, Denmark, Spain, Italy, the Republic of Korea, Lithuania, the Netherlands, Germany, Norway, Poland, Romania, Serbia, Slovakia, Slovenia, the Republic of Tajikistan, Turkey, Hungary, the Republic of Uzbekistan, the Federation of Bosnia and Herzegovina, Croatia, the Czech Republic, Montenegro, Switzerland, Sweden, Japan and other countries. According to the results of this analysis, it was established that most countries recognized the criminal prohibition

of forced marriage, providing the corresponding norms in their criminal laws. Under the influence of social, political, economic conditions of public life and taking into account the peculiarities of the type of legal system, traditions and religion, different countries have developed appropriate approaches to establishing the definition of forced marriage, the type and size of the sanction (isolation types of punishment prevail) and the presence of qualifying features.

The author's definition of forced marriage under the terms of the updated criminal legislation of Ukraine is given - illegal, purposeful influence on a person, which may be accompanied by violence, with the aim of forcing him to marry or to continue a forced marriage, or to enter into a cohabitation without marriage, or to continuation of such cohabitation against her will, or forcing person to move to the territory of state other than the one in which she lives for this purpose.

The composition of the criminal offense in the form of forced marriage was studied. It has been proven that the main direct object of forced marriage is human freedom, namely its component – freedom of will, in the aspect of the ability to freely, at one's discretion, determine one's behavior and make decisions regarding marriage, cohabitation without marriage or continuation of such cohabitation, moving to the territory of another state or not for the specified purpose. Health, sexual freedom, and sexual integrity can also be additional optional immediate objects in various situations.

It was established that the objective side of forced marriage as an external expression of a socially dangerous encroachment on social relations protected by this norm includes the following alternative forms: coercion of a person to enter into a marriage; forcing a person to continue a forced marriage; forcing a person to cohabit without marriage; forcing a person to continue cohabitation without marriage; forcing a person to move to the territory of state other than the one in which he lives for the purpose of cohabitation without marriage; forcing a person to move to the territory of state other than the one in which he lives for the purpose of continuing cohabitation without marriage.

It was determined that the subject of forced marriage is common, it is a physical convict who has reached the age of 16. The subject of a criminal offense can be both a man and a woman. A qualifying feature is the commission of this offense by a special subject - a father, mother, stepfather, stepmother, guardian or custodian, or a person entrusted with the responsibilities of raising or caring for the victim. The subjective side of forced marriage is characterized by direct intent; a mandatory feature is the goal: the composition of coercion to marriage will be present in the actions of the offender in terms of forcing a person to enter into marriage or to continue a forced marriage, or to enter into cohabitation without concluding marriage, or to continue such cohabitation, or forcing a person to move to the territory of a state other than the one in which he lives, only for such a special purpose.

The expediency of expanding and specifying the list of qualifying signs of forced marriage with the aim of prohibiting all forms of socially dangerous and culpable coercion of the victim into marriage with a consistent increase in the level of social danger of acts, which will provide an opportunity to effectively and rationally differentiate responsibility for their commission, is argued. Such qualifying features, in turn, are considered as a means of differentiating criminal liability.

Peculiarities of distinguishing forced marriage from related acts (Articles 126^1, 146, 149, 154 of the Criminal Code of Ukraine) were identified by comparing the objective and subjective features of the said acts.

As a part of the dissertation research, the author analyzed empirical data and domestic judicial practice and the practice of foreign countries, as well as statistical indicators proposed by various international institutions.

The results of the conducted research made it possible to propose a qualitatively new version of Article 151^2 of the Criminal Code of Ukraine, clarifying the forms of the objective side of this illegal act, supplementing it with provisions on the introduction of the responsibility of a special subject, establishing qualified and especially qualified structures, clarifying the list of qualifying features and

establishing a differentiated approach to the definition of a victim, which with its complex implementation mechanism will allow to fully effectively and rationally use the potential of the studied norm, taking into account positive foreign experience and international standards and trends in terms of combating domestic violence in general and forced marriage, in particular.

Key words: marriage, freedom of will, coercion, violence, forced marriage, criminal law characteristics.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Kolodin D., Kolodina A., Kaminskyi P. The protection of suffrage through legal remedies. *Amazonia Investiga*. 2019. 8(22). P. 344-349.
2. Камінський П.В. Тлумачення поняття «примушування» у контексті ст. 151-2 Кримінального кодексу України. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право».* 2020. № 2. С.448-451.
3. Камінський П.В. Генезис кримінально-правового захисту від примушування до шлюбу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 45. С.129-133.
4. Vadym Pidgorodynskyi, Vadym Tykhonenko, Dmytro Tsekhan, Petro Kaminskyi y Serhii Kravchenko. *International standards on the rights of convicted persons in places of imprisonment. CUESTIONES POLÍTICAS. Instituto de Estudios Políticos y Derecho Público "Dr. Humberto J. La Roche" de la Facultad de Ciencias Jurídicas y Políticas de la Universidad del Zulia Maracaibo*, Venezuela,Vol.39 № 68. 2021. P. 121-135.
5. Камінський П.В. Особливості кримінально-правової характеристики примушування до шлюбу. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 2. С. 187-189.
6. Камінський П.В. Кваліфікація примушування до шлюбу: теоретичні та практичні аспекти. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2022. № 2 (76). С. 58-64.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Камінський П.В. Кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу. *Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації*

суспільства: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 28 лютого 2020 р.). Том 1. Тернопіль: Вектор, 2020. С. 377-379.

8. Камінський П. В. Історичний аспект кримінально-правового регулювання захисту осіб від примушування до шлюбу. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. :* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 234-235.

9. Камінський П. В. Щодо об'єкта злочину «примушування до шлюбу». *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) :* у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 334-336.

10. Камінський П. В. Спосіб вчинення примушування до шлюбу. *Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи:* матеріали круглого столу (м. Львів, 22 вересня 2022 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 295-296.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ……..3

ВСТУП……4

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ……...12

1.1. Методологія наукового аналізу кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу у порівняльному вимірі……...……..12

1.2. Передумови становлення та розвиток міжнародно-правового регулювання та національного законодавства з кримінально-правової протидії примушуванню до шлюбу……24

1.3. Примушування до шлюбу за законодавством зарубіжних країн..45

Висновки до розділу 1……...55

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ НАСТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН…….58

2.1. Об’єктивні ознаки примушування до шлюбу за законодавством України та зарубіжних країн……58

2.2. Суб’єктивні ознаки примушування до шлюбу за законодавством України та зарубіжних країн……90

2.3. Особливості кваліфікації примушування до шлюбу в Україні та відмежування від суміжних складів діянь……104

Висновки до розділу 2……124

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ НА ЯВИЩЕ ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ…128

Висновки до розділу 3……140

ВИСНОВКИ……143

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……150

ДОДАТКИ……175

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України

КК – Кримінальний кодекс

КК України – Кримінальний кодекс України

КВК України – Кримінально-виконавчий кодекс України

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ППВСУ – Постанова Пленуму Верховного Суду України

РЄ – Рада Європи

СК України – Сімейний кодекс України

Стамбульська конвенція – Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами

ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

абз. – абзац

ст. – стаття

ч. – частина

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. За останні три десятиліття насильство щодо жінок, включаючи домашнє насильство, привертає підвищену увагу з боку міжнародної спільноти, що знаходить своє відображення у міжнародному праві. Проблема примусових шлюбів особливо актуальна сьогодні і відноситься до числа найбільш гострих соціальних проблем сучасності. Примушування до шлюбу не є регіональним, етнічним чи локальним явищем, а має міжнародний характер. Законодавчі механізми захисту від примушування до шлюбу національного чи міжнародного права мають ураховувати сучасні тенденції розвитку цього явища. З примусовими шлюбами пов'язані ранні шлюби, викрадення наречених, викрадення з метою шлюбу, які відбуваються проти волі дівчат, і найчастіше пов'язані з фізичним і сексуальним насильством.

У ст. 51 Конституції України визначено, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Довгий час до сім'ї та всього того, що в ній відбувається, відносились, як до приватної сфери, до якої втручання категорично заборонено. Сьогодні в ст. 32 Конституції України також передбачено, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Безумовно, що будь-які «втручання» в особисте і сімейне життя виправдані лише для захисту особи.

Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 року була прийнята низка змін до кримінального закону України, серед яких доповнення КК України статтею 151^2 «Примушування до шлюбу». При цьому зазначена кримінально-правова норма є досить новою для кримінального законодавства України, а формулювання дефініції, що його закріплює, не є досконалою. У сучасних умовах розвитку української державності гендерно

зумовлене насильство не втрачає своєї актуальності й потребує подальшого дослідження задля підвищення ефективності протидії цьому негативному явищу. З огляду на зазначене залишається необхідність комплексного порівняльно-правового дослідження кримінально правового впливу на примушування до шлюбу та його вдосконалення.

Значний внесок у розробку фундаментальних питань кримінально-правової охорони сім'ї, примушування та кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти волі особи внесли Арманов М.Г., Андрушко А.В., Баулін Ю.В., Белова О.І., Вакулик О.О., Вознюк А.А., Воскресенська І.В., Гуртовенко О.Л., Дудоров О.О., Кабанець Л.В., Кончаковська В.В., Морозюк С.М., Наумова О.С., Політова А.С., Плутицька К.М., Соловйова А.М., Стрельцов Є.Л., Туляков В.О., Хавронюк М.І., Харитонов С.О., Швидкова О.В. та інші науковці.

Однак, комплексних наукових досліджень кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу наразі немає, дане питання частково розглядалася вченими під час вивчення проблем кримінально-правової охорони сім'ї та особливостей кримінальної відповідальності за примушування як посягання на волю особи. Чимало аспектів цієї проблеми залишаються гостро дискусійними та такими, що потребують комплексного дослідження і відповідного подальшого вдосконалення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження спрямоване на реалізацію положень: Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 №1209-р.; Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, ухваленої Законом України від 18 березня 2004 р. №1629-IV; Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. №501/2015.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до планів Південного регіонального центру Національної академії правових наук України: №148/3-

Б «Регіональна юридична наука: сучасні завдання» на 2019-2024 роки та №86/16 «Актуальні напрямки розвитку юридичної науки для подальшого розвитку регіонів України» на 2013-2018; науково-дослідної роботи кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія» «Стан, тенденції та перспективи розвитку кримінального права у XXI столітті» на 2018-2022 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2018-2022 роки (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є всебічний порівняльно-правовий аналіз примушування до шлюбу та розробка науково-обґрунтованих пропозицій і рекомендацій, спрямованих на вдосконалення національного законодавства, що передбачає кримінальну відповідальність за вказане діяння.

Для досягнення цієї мети в дисертації вирішувалися такі ***завдання****:*

дослідити передумови становлення та розвиток міжнародно-правового регулювання та національного законодавства з кримінально-правової протидії примушуванню до шлюбу;

проаналізувати законодавство зарубіжних країн на предмет кримінальної заборони примушування до шлюбу;

розглянути особливості об’єктивних ознак складу примушування до шлюбу;

проаналізувати особливості суб’єктивних ознак складу примушування до шлюбу;

встановити особливості кваліфікації примушування до шлюбу та відмежування від суміжних складів діянь;

сформулювати і обґрунтувати пропозиції та рекомендації про вдосконалення кримінально-правового регулювання примушування до шлюбу.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, які виникають у зв'язку з вчиненням примушування до шлюбу за законодавством України та зарубіжних країн.

Предмет дослідження – кримінально-правова характеристика за примушування до шлюбу: порівняльно-правове дослідження.

Методи дослідження. У ході дисертаційного дослідження застосовувалися різні наукові методи, зокрема, порівняльно-правовий метод зайняв провідне місце у ході виконання дослідження та використовувався на всіх етапах написання роботи для зіставлення положень КК України і приписів кримінальних кодексів зарубіжних країн з метою виявлення та врахування позитивного досвіду під час розроблення пропозицій щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства України в частині кримінально-правової заборони примушування до шлюбу; діалектичний – дозволив проаналізувати кримінальне законодавство та практику його застосування щодо примушування до шлюбу; за допомогою історико-правового методу досліджено генезу розвитку заборони примушування до шлюбу та його нормативного відображення; формально-логічний метод використовувалися при формулюванні ключових понять і визначенні термінологічного позначення примушування до шлюбу; за допомогою системно-структурного методу було визначено місце примушування до шлюбу в системі кримінального права та законодавства; логіко-семантичний метод забезпечив поглиблення понятійного апарату щодо проблематики дослідження; застосування прогностичного методу дало можливість спрогнозувати наслідки запропонованих пропозицій з удосконалення чинного законодавства.

Нормативною базою дослідження є Конституція України, Кримінальний кодекс України 2001 року та інші закони України, законодавство зарубіжних країн, зокрема, Австрії, Албанії, Білорусі, Болгарії, Бразилії, Грузії, Данії, Іспанії, Італії, Республіки Корея, Литви, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Таджикистану, Туреччини, Федерації Боснії та Герцеговини, Хорватії, Чехії,

Чорногорії, Швеції, Японії та інших держав. У роботі аналізуються необхідні для дослідження положення постанов Пленуму Верховного Суду України, вищих судових інстанцій.

Емпіричну основу дослідження склали аналіз та узагальнення зарубіжної практики, статистичних даних міжнародних установ, національної судової практики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні спеціальним комплексним порівняльно-правовим дослідженням особливостей кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу в умовах оновленого кримінального законодавства України та євроінтеграційних процесів.

Наукова новизна дослідження розкривається в наступних положеннях, висновках та пропозиціях:

уперше:

запропоновано якісно новий підхід до розуміння суб'єктного складу примушування до шлюбу за рахунок визнання спеціальним суб'єктом даного кримінального правопорушення: 1) батько, мати, вітчим, мачуха, опікун чи піклувальник; 2) особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілої особи або піклування про неї;

обґрунтовано ідею впровадження з урахуванням положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами кваліфікованого та особливо кваліфікованого складу примушування до шлюбу за рахунок розширення та деталізації переліку кваліфікуючих ознак як засобу диференціації кримінальної відповідальності;

встановлено, що примушування до шлюбу є незаконним, цілеспрямованим впливом на потерпілу особу, що може супроводжуватися насильством, з метою змушення останньої вступити в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу у співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття всупереч її волі, або

примушування з цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає;

вдосконалено

наукове розуміння форм реалізації об'єктивної сторони кримінального правопорушення у вигляді примушування до шлюбу;

теоретичні положення щодо поняття потерпілої особи у складі примушування до шлюбу;

періодизацію вітчизняного законодавчого процесу становлення та розвитку кримінально-правової заборони примушування до шлюбу;

методологічні рекомендації щодо розмежувальних ознак примушування до шлюбу та суміжних складів кримінальних правопорушень (ст.ст. 126^1, 146, 149, 154 КК України) через призму порівняння об'єктивних та суб'єктивних ознак зазначених діянь;

набули подальшого розвитку

положення щодо визначення основного безпосереднього об'єкту примушування до шлюбу як посягання на свободу людини, а саме її складову – свободу волі, в аспекті можливості вільно, на власний розсуд, визначати свою поведінку та приймати рішення щодо вступу в шлюб або не вступу, вступу у співжиття без укладання шлюбу або продовження такого співжиття, переміщуватися на територію іншої держави або ні із зазначеною метою;

авторський підхід до співвідношення понять «примушування»–«примус» – як синоніми; «примушування»–«спонукання», де перше має негативну мотивацію, а друге – може мати позитивну мотивацію; «примушування»–«насильство», де перше є більш широким поняттям, ніж друге, в контексті кримінального правопорушення, передбаченого ст. 151^2 КК України;

науковий підхід до співвідношення шлюбу за домовленістю, примусового шлюбу та дитячого шлюбу в контексті кримінально-правової кваліфікації.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації положення можуть бути використані у:

науково-дослідній діяльності – при розробці напрямів подальшого вдосконалення кримінального права з формування основних засад попередження кримінально протиправних посягань;

правотворчій діяльності – при підготовці змін і доповнень до чинного законодавства України;

правозастосовній діяльності – отримані висновки можуть використовуватися судовими і правоохоронними органами як рекомендації щодо застосування окремих норм кримінального права;

навчальному процесі – при проведені занять з Загальної та Особливої частин кримінального права, спецкурсів «Сучасні проблеми кримінального права та процесу», «Сучасні проблеми кримінально-правової охорони особистості тощо. (Акт впровадження Національного університету «Одеська юридична академія» від «26» вересня 2022 року; Акт впровадження Південного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Одеса) від «04» жовтня 2022 року);

правовиховній діяльності – при впровадженні положень існуючої кримінально-правової ідеології у правосвідомість фахівців та громадян в цілому.

Особистий внесок здобувача. Дисертація становить самостійне дослідження, висновки та пропозиції, викладені у дисертації, є особистим здобутком автора щодо кримінально-правової характеристики за примушування до шлюбу. У статті, опублікованій у співавторстві із Д. Колодіним та А. Колодіною «The protection of suffrage through legal remedies» та у статті, опублікованій у співавторстві із В. Підгородинським, В. Тихоненком, Д. Цеханом, С. Кравченком «International standards on the rights of convicted persons in places of imprisonment», автором розкрито особливості застосування порівняльно-правового методу під час проведення кримінально-правових досліджень. Ідеї та пропозиції співавторів наукових публікацій у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія», висвітлені у доповідях на науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства» (м. Київ, 28 лютого 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)» (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)» (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) та круглому столі «Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи» (м. Львів, 22 вересня 2022 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладені у десяти наукових публікаціях, з яких чотири статті опубліковано у збірниках наукових праць, що входять до переліку фахових видань, затверджених МОН України, дві статті – у наукових періодичних виданнях іноземної держави та чотирьох тезах доповідей на науково-практичних конференціях та круглих столах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які включають вісім підрозділів, висновків, додатків, списку використаних джерел (263 найменування), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 184 сторінки, із них основного тексту 149 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ

1.1. Методологія наукового аналізу кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу у порівняльному вимірі

Ст. 3 Конституції України визначає, що «людина, її життя і здоров'я честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [84]. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Одним із таких прав людини є право на створення сім'ї та укладення шлюбу.

Відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу України [197] сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Однією з підстав створення сім'ї є шлюб, яким визначається сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану (ст. 21 Сімейного кодексу України) [197].

У науковій літературі знаходимо різні визначення та підходи до розуміння явища сім'ї.

Сім'я є складною системою, яка є складнішою, ніж шлюб, оскільки об'єднує не лише подружжя, а й їхніх дітей, родичів і близьких. У цьому випадку сім'я є моделлю, що є близькою до самого суспільства, в якому вона функціонує. Як зазначає М.Б. Кравчик, з погляду шлюбно-сімейних відносин, сім'я – це історично зумовлена група осіб, члени якої пов'язані шлюбними та родинними відносинами, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю. Необхідність сім'ї зумовлена потребою суспільства в фізичному та духовному встановленні та відтворенні населення [88].

На думку Г.О. Лозової, сім’я – об’єднання осіб, що ґрунтується на шлюбі, кровному спорідненні, усиновленні чи інших формах взяття дітей на виховання, а також на інших підставах, що не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, і яке пов’язує своїх членів спільністю життя та інтимних стосунків, а також взаємними правами і обов’язками [132, с. 122].

Визначення поняття «сім’я» повинно складатися із відповідних ознак, які його відрізняють від інших соціальних та правових інститутів. Однак у юридичній науці одностайності щодо ознак сім’ї не досягнуто. Серед ознак сім’ї виділяють спільність життя, спільне проживання і побут [196, с.10], крім них,– наявність взаємних прав та обов’язків, ведення спільного господарства [77, с. 42], взаємна моральна та матеріальна підтримка [194, с. 68].

Нам імпонує позиція Ю.С. Червоного, який вказує, що сім’я (у юридичному розумінні) – історично визначена організована спільність, пов’язана взаємними правами та обов’язками, які випливають зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання [194, с. 69].

Шлюб є однією з підстав виникнення сім’ї та обумовлює набуття жінкою та чоловіком статусу подружжя, що забезпечує наявність у дружини та чоловіка низки особистих немайнових та майнових прав подружжя та можливість регулювати свої відносини за договором (домовленістю) на основі взаємної згоди.

Зважаючи на принцип побудови прав та обов’язків подружжя згідно з природою шлюбу, останній у науковій літературі розглядається як договір, таїнство, інститут особливого роду, статус, партнерство, союз, що є дискусійним питанням.

Шлюб визначається як «укладений в установленому порядку із дотриманням вимог закону добровільний та рівноправний, у принципі довічний союз вільних чоловіка та жінки, спрямований на створення сім’ї, який породжує у них взаємні права та обов’язки» [193, с. 67]. Зустрічається трактування поняття шлюбу, де він визначається як «вільний, рівноправний і

в принципі довічний союз жінки та чоловіка, укладений із дотриманням порядку та умов, встановлених законом, що створює сім'ю і породжує між подружжям взаємні особисті і майнові права та обов'язки» [77, с. 39].

Нам імпонує позиція стосовно того, що найбільш поширеним твердженням є таке, в якому шлюб розуміється «як укладений у встановленому порядку із дотриманням вимог закону добровільний та рівноправний союз чоловіка й жінки, який спрямований на створення сім'ї, який породжує взаємні права та обов'язки. Правовий зміст поняття «шлюб» розкривається через ознаки шлюбу: союз жінки й чоловіка, який знаходиться під захистом держави; вільний, моногамний (одношлюбний) союз; рівноправний союз жінки й чоловіка; союз, який потребує державної реєстрації у відповідних державних органах» [183].

Аналізуючи погляди зарубіжних науковців, окремими вченими стверджується, що останні під час визначення поняття «шлюб розглядають його з позиції договору, партнерства та статусу, а отже, на їхню думку, шлюб – це форма партнерських відносин між подружжям, що уклали шлюб між собою за допомогою реєстрації за законом та склали шлюбний договір» [191].

Шлюбні правовідносини слід розглядати також і в рамках аналізу міжнародних цивільних правовідносин [190, с. 279].

У США, наприклад, шлюбні правовідносини та пов'язані з ними особливості регулюються правом штату, прагненням якого є оцінювання шлюбних правовідносин, урегулювання суперечок між особами, які уклали шлюб чи шлюбний договір, розгляд дійсності добровільно прийнятих зобов'язань, захист неповнолітніх та інших членів сім'ї, які потребують захисту, а також оберігання сімейних цінностей (як приклад – ст. 3519 ЦК штату Луїзіана) [145].

У ст. 51 Конституції України визначено, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Довгий час до сім'ї та всього того, що в ній відбувається, відносились, як до приватної сфери, до якої втручання категорично заборонено. Сьогодні в

ст. 32 Конституції України [84] також передбачено, що «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України». Безумовно, що будь-які «втручання» в особисте і сімейне життя виправдані лише для захисту особи.

Дотримуючись класичних положень сімейного права, принцип добровільності шлюбу можна визначити як вільну, інформовану та усвідомлену згоду на шлюб [141].

У науковій літературі пропонується виділити такі основні причини укладення примусових шлюбів:

– економічні, зокрема з метою отримання прибутку, набуття у власність земельних ділянок, нерухомого майна або цінних рухомих речей у результаті укладення шлюбу одним із подружжя або членами його сім'ї, а також нестача коштів та заробітку для забезпечення рівня життя сім'ї у межах базових соціальних стандартів та примушування до шлюбу одного із членів родини з метою зменшення кількості осіб, що перебувають на утриманні [261];

− етнічні – укладення шлюбу без згоди наречених або одного із них не вважається порушенням, а є частиною релігійних канонів чи національних традицій країни походження жінки чи чоловіка;

− міграційні – набуття громадянства або права постійного проживання в іншій країні за допомогою укладення шлюбу або страх бути позбавленим громадянства чи стати особою без громадянства у разі відмови від укладення примусового шлюбу;

− соціальні – захист репутації сім'ї, узаконення дошлюбних сексуальних стосунків, зґвалтувань за допомогою укладення шлюбу, а також стосунків, що суперечать моральним, культурним, етичним, релігійним цінностям певного суспільства [254];

− правові – низький рівень правової свідомості та обізнаності громадян у сфері прав людини, що не дозволяють особі повною мірою усвідомлювати умови укладення шлюбу, та критерії, за якими шлюб слід визначати як примусовий;

− дискримінаційні – тиск родичів, однолітків та суспільства на особу щодо необхідності набуття нею статусу заміжньої жінки/одруженого чоловіка [213].

Погоджуємося з Є.Л. Стрельцовим який правильно вказує, що «зі стародавніх часів фахівці вважали кримінальне право «ultima ratio», тобто «останнім засобом», який має у своєму арсеналі будь-яка цивілізована країна для подолання найбільш суспільно небезпечних діянь. Це означає, що для усунення, зменшення обсягу та кількості певних подій потрібно спочатку здійснити низку, а можливо і цілий комплекс відповідних соціально-економічних та інших заходів, які повинні вплинути на ці події. Такий підхід не зменшує ролі кримінального права в державному будівництві та надає йому веденого характеру. Навпаки, його «жорсткі» можливості в разі їх розумного використання можуть зробити дуже багато для подолання негативних явищ, а в разі нерозумного застосування вони можуть мати наслідки, які дуже часто потім взагалі неможливо виправити. Тому завжди потрібне дуже виважене, якщо бажаєте, то «штучне» застосування можливостей кримінального права» [210, с. 105].

Правотворчість – це основна, початкова ланка механізму правового регулювання. Як зазначає П.М. Рабінович, правотворчість – це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об’єднань, трудових колективів або (у передбачених законом випадках) усього народу чи його територіальних спільностей зі встановлення, зміни чи скасування юридичних норм [181, с. 106]. О.Ф. Скакун визначила нормотворчість як «офіційну діяльність уповноважених суб’єктів держави та громадянського суспільства щодо встановлення, зміни, призупинення та скасування правових норм, їх систематизації» [198, с. 363-364]. Правотворчість компетентних органів держави може виражатися у формі законотворчості і підзаконної правотворчості. Законотворчість – це процес творення закону від замислу, прогнозування, розроблення законопроєкту до

введення його в дію, тлумачення та можливих наступних його коригувань (змін, доповнень) [198, с. 364].

У сфері кримінального права завданням законотворчості є створення кримінально-правових норм. Велика частина цих норм присвячена кримінальним правопорушенням і покаранням за їх вчинення. Для формування наочного уявлення про кримінальну законотворчість доцільно розглянути один із найбільш важливих його проявів – криміналізацію.

Д.О. Балобанова зауважує, що кримінально-правова заборона породжується об'єктивними потребами суспільства в охороні певних відносин, що містять у собі детерміністську/індетерміністську парадигму, кримінально-правову доктрину забезпечення особистої і соціальної безпеки від діянь, які завдають шкоду соціальним очікуванням. Підстави криміналізації утворюють у своїй сукупності соціологічний субстрат кримінально-правової норми, підтверджуючи тим самим генетичну природу кримінального права [14, с. 62].

У доктрині кримінального права поширеним є підхід, згідно з яким до підстав криміналізації на засадах взаємодоповнюваності відносено такі її фактори: існування суспільно небезпечної поведінки, яка потребує кримінально-правової заборони; відносна поширеність суспільно небезпечних діянь; зміна уявлень про характер і ступінь суспільної небезпечності діяння; зміна загальновизнаної моральної оцінки відповідного діяння; недостатність наявних засобів, окрім кримінально-правових, для ефективної протидії цим діянням, необхідність кримінально-правової гарантії прав і свобод; виконання державою міжнародно-правових обов'язків з охорони прав людини [36, с. 95-98].

Однак, варто зауважити, що причинами (передумовами) для криміналізації певних діянь можуть бути, наприклад, обставини необхідності виконання зобов'язань за міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України; необхідність створення правових механізмів утвердження і забезпечення прав і свобод людини як головного обов'язку

держави (ст. 3 Конституції України); потреба забезпечення реалізації певних положень Конституції та інших законів України (як у випадку встановлення кримінальної заборони перешкоджання законній професійній діяльності журналістів) або поширеність певного діяння (переростання у злочинну практику), що вимагає його кримінально-правової заборони.

Водночас способами криміналізації з точки зору юридичної техніки можуть бути «доповнення Особливої частини КК України новими нормами чи окремими положеннями; зміна норм Особливої частини КК України; внесення відповідних змін до норм Загальної частини КК України; офіційне тлумачення Конституційним Судом України кримінально-правової норми, яке змінює обсяг забороненої цією нормою поведінки без зміни її змісту» [89, с. 80].

Таким чином, криміналізація доцільна лише тоді, коли використано інші, такі як дисциплінарні, адміністративні, цивільно-правові та інші заходи, але вони не дали необхідного результату. Керуючись цим підходом Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 06.12.2017 року, що вступив в силу з 11.01.2019 року, яким КК України доповнено ст. 151^2 «Примушування до шлюбу».

Звичайно, що під час дослідженя кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу слід враховувати те, що хоча ця норма і є «новою» для вітчизняного кримінального законодавства, але захист шлюбно-сімейних відносин кримінально-правовими засобами має давню історію (цей аспект буде проаналізовано окремо в нашому дослідженні) і це безумовно відповідає важливості зазначених відносин.

Комплексних наукових досліджень кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу наразі немає, однак дане питання частково розглядалася вченим під час вивчення проблем кримінально-правової охорони

сім'ї та особливостей кримінальної відповідальності за примушування як посягання на волю особи.

Перші наукові дослідження кримінально-правової охорони сім'ї здійснювалися одразу ж пісня прийняття чинного КК України, в якому хоча не було і наразі немає окремого розділу присвяченого цим правопорушенням. Так, на рівні дисертаційних досліджень можна розглянути праці О.І. Белова «Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх» (2006 р.) [17] та С.М. Морозюк «Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (статті 164–169 КК України)» (2012 р.) [147].

Що стосується дослідження кримінальної відповідальності за примушування, то слід зазначити, що на сьогодні захищено багато дисертаційних досліджень, що присвяченій цій проблематиці: А.М. Соловйова «Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань» (2005 р.) [201]; О.Л. Гуртовенко «Психічне насильство у кримінальному праві України» (2008 р.) [40]; М.Г. Арманов «Кримінальна відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань» (2009 р.) [9]; В.В. Кончаковська «Примушування давати показання: кримінально-правові та кримінологічні аспекти» (2010 р.) [85]; О.О. Вакулик «Кримінально-правова характеристика примушування давати показання» (2011 р.) [23]; К.М. Плутицька «Запобігання примушування до вступу у статевий зв'язок» (2015 р.); І.В. Воскресенська «Кримінально-правова характеристика примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України)» (2016 р.) [33].

Окремо слід зазначити про комплексні дослідження, що присвячені кримінальним правопорушенням проти волі особи, в яких особливу увагу приділено кримінальній відповідальності за примушування. Варто виокремити праці А.С. Політова «Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України» (2007 р.) [167]; О.С. Наумова «Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за

статтями розділу ІІІ Особливої частини КК України)» (2017 р.) [154]; А.В. Андрушко «Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи» (монографія, 2020 р.) [6].

Кожне наукове дослідження, зокрема і кримінально-правове, здійснюється певними прийомами, способами та методами. Під методологією дослідження взагалі і проблемоми кримінального права, зокрема, ми розуміємо систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання, що становить собою комплекс історично складених раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від одиничного до узагальненого, від явища до сутності [163].

В юридичній науці методи дослідження прийнято поділяти на загальні та спеціальні. Загальнонаукові методи є фундаментом наукового дослідження і діють у всьому полі наукового знання, на противагу ним спеціально-наукові методи притаманні конкретній науці й є базою для вирішення її дослідницької проблеми [186].

Методів наукового дослідження є досить багато і їх вибір обумовлюється врахуванням теми дослідження та мети, яку ставить перед собою дослідник. Під час характеристики методології нашого дослідження слід зазначити, що ми виходили з того, що КК України було доповнено ст. 151^2 «Примушування до шлюбу» з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, як зазначено в пояснювальній записці: «Цей законопроєкт імплементує положення Стамбульської конвенції у національне законодавство, що дає можливість удосконалити кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство України для боротьби з насильством стосовно жінок та домашнім насильством» [173]. Враховуючи зазначене та те, що вказана норма є новою для вітчизняного законодавства, а в ряді країн традиційною, порівняльно-правовий метод став центральним в рамках даного дисертаційного дослідження.

Погоджуємося з В.О. Туляковим, який зазначив, що «порівняльно-правовий (порівняльний, компаративний) метод в науці кримінального права використовується для визначення змісту і суті кримінально-правових норм та інститутів, характеристик кримінальної політики держави або міждержавних утворень, законодавство яких досліджується, з метою виявлення загальних сутнісних характеристик і характеристик догми права та закономірностей її розвитку для подальшого визначення можливих напрямків вдосконалення кримінального законодавства України і практики його застосування. Звідси, методологія порівняльно-правових досліджень побудована на констатації того, що соціальні конструкти кримінальної відповідальності і покарання, кримінального правопорушення і т.п. розуміються не стільки як мовні і культурологічні явища, скільки як елементи об'єктивної реальності, що існують і виконують в суспільстві певні функції, пов'язані із забезпеченням безпеки особистості, суспільства, держави, світового правопорядку» [215]. У науці кримінального права використання компаративістського методу полягає у вивченні норм кримінального права країн як ближнього, так і далекого зарубіжжя з метою їхнього зіставлення, порівняння з нормами кримінального права України [226].

У сучасному кримінальному праві України метод порівняльного правознавства стає одним із провідних й універсальних у системі методологічної бази наукових досліджень, даючи можливість адекватно зіставляти систему міжнародного кримінального права із системою національного кримінального права конкретної держави, краще виявляти соціальну та правову природу українського кримінального права, а також запропонувати напрями використання зарубіжного досвіду правотворення для вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства» [188].

На сучасному етапі розвитку правової думки методологія виконує такі функції: визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища; спрямовує, передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета; забезпечує всебічність

отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається; допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки; забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах і логіко-аналітичному інструменті наукового пізнання [19].

Л.А. Луць у порівняльно-правовому дослідженні виокремлює чотири етапи: «на першому етапі здійснюється розробка програми порівняльно-правового дослідження; другий етап – це емпіричне пізнання об'єктів порівняльно-правового дослідження; після цього виникає теоретичний етап пізнання об'єктів порівняльно-правового дослідження; завершальним етапом є підготовка пропозицій та рекомендацій щодо впровадження результатів порівняльно-правового аналізу в юридичну практику» [133].

А.В. Савченко зазначає, що «виважений і послідовний курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, поглиблення партнерських стосунків із Північноатлантичним альянсом щодо створення надійної системи колективної безпеки та оборони, необхідність протидії організованій злочинності та тероризму висувають перед нашою державою високі вимоги щодо відповідності системи законодавства, що існує, до міжнародних норм і найкращих зразків демократичної нормотворчості, вироблених у розвинених державах світу. Важливе місце при цьому має належати порівняльному правознавству, особливо такому його напряму як порівняльне кримінальне право» [187, с. 8].

М.І. Хавронюк звертає увагу на те, що «в кримінальному законодавстві України, як і в будь-якій іншій державі, змішані елементи національно-самобутнього з елементами запозиченого чужого – це законодавство завжди розвивалося під впливом кримінального законодавства інших держав, а також під впливом міжнародного права, яке з часом ставало все більш потужним» [225].

У сучасній Україні порівняльні кримінально-правові дослідження проводяться насамперед з метою оволодіння позитивним досвідом вирішення

певних кримінально-правових проблем у зарубіжних країнах і застосування набутих в такий спосіб знань в Україні. Порівнюючи кримінально-правові норми, українські вчені нерідко забувають співставити соціальні умови, в яких ці норми були запроваджені та діють в інших державах, з тими, які наявні в Україні, не порівнюють історичні, культурні, ментальні особливості українського та інших народів. Відтак висновки про доцільність запровадження зарубіжного досвіду кримінально-правової охорони тих чи інших відносин можуть виявитися методологічно невірними, на що звертає увагу С.В. Хилюк.

Як слушно зауважує Д.В. Каменський, «окрім суто пізнавальних задач, порівняльне правознавство покликане сприяти й досягненню цілком практичних результатів, повязаних із: 1) уніфікацією законодавства різних держав у тих пріоритетних галузях, де наявна необхідність такого консолідуючого підходу (зокрема, це стосується й кримінального права); 2) розробкою пропозицій щодо вдосконалення національних правових систем на підставі критичного і, головне, всебічного дослідження правового досвіду зарубіжних країн» [69, с. 205-208].

Завдяки порівняльно-правовому методу, що використано в дисертаційному дослідженні, що включає в себе узагальнення результатів вивчення законодавства про кримінальну відповідальність іноземних держав, міжнародних договорів з даного напрямку та їх правозастосовної практики, а також положень доктрини щодо кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу, ми змогли порівняти та визначити відповідність норм статті 152^1 КК України нормам іноземних держав, а також відповідності вітчизняного законодавства міжнародним договорам. Окрім того, питанню порівняльно-правового дослідження кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу не приділялося достатньої уваги, а наукові публікації з даного напряму практично відсутні.

1.2. Передумови становлення та розвиток міжнародно-правового регулювання та національного законодавства з кримінально-правової протидії примушуванню до шлюбу

Примушування наречених до шлюбу позбавляє їх можливості самостійно здійснювати свій життєвий вибір без дискримінації та інших порушень прав людини. У разі примушування до шлюбу порушується не лише принцип добровільності шлюбу, але й цілий комплекс базових прав людини, зокрема право на сім'ю, материнство, свободу та особисту недоторканість, повагу до своєї індивідуальності, здобуття освіти.

Принцип добровільності шлюбу закріплений у багатьох міжнародних нормативно-правових актах, зокрема у частині 2 статті 16 Загальної декларації прав людини 1948 року [53] визначено, що шлюб може укладатися тільки у разі вільної і повної згоди сторін, що одружуються. У пункті с) статті 1 Додаткової конвенції ООН про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, 1956 року [205], інститутом, подібним до рабства, визнається обіцянка батьків, опікунів, сім'ї чи іншої особи видати заміж доньку або укладення жінкою шлюбу за грошову чи матеріальну винагороду, однією з умов отримання якої є позбавлення її права на відмову від реєстрації шлюбу. Незважаючи на це, у багатьох країнах нині триває практика укладення шлюбів за домовленістю (arranged marriage), ініціаторами яких є не наречені, а члени їхніх сімей [213].

Більш повна характеристика добровільності як необхідної умови укладення шлюбу міститься у статті 1 Конвенції ООН про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу 1962 року [206], за якою не допускається укладення шлюбу без повної і вільної згоди обох сторін. Згода на шлюб має бути виражена нареченими особисто, відповідно до закону, після належного оголошення, в присутності представника влади, що має право на реєстрацію шлюбу, та у присутності свідків. Отже, повна та вільна згода наречених на шлюб підтверджується як уповноваженою державою особою,

так і свідками церемонії. Згідно зі ст. 2 цієї Конвенції, не допускається реєстрація шлюбу з особою, що не досягла шлюбного віку, крім випадків, коли компетентний орган в інтересах сторін, що укладають шлюб, дозволяє реєстрацію такого шлюбу за наявності поважних причин.

Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини гарантують кожному право вступати у шлюб на основі вільної і повної згоди обох сторін. Це право передбачено також п. 3 ст. 23 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права ООН від 1966 року [146], де у ст. 23 зазначено, що сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства і держави. За чоловіками і жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на одруження і право заснувати сім'ю. Жоден шлюб не може бути укладений без вільної і цілковитої згоди тих, що одружуються. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, повинні вжити належних заходів для забезпечення рівності прав і обов'язків обох з подружжя щодо одруження, під час перебування в шлюбі і при його розірванні. У разі розірвання шлюбу має передбачатися необхідний захист усіх дітей.

Статтею 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права ООН 1966 року передбачено, що шлюб повинен укладатися за вільною згодою тих, хто одружується.

Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року [78] визначає порушення права жінки на добровільність шлюбу як форму дискримінації. У зв'язку з цим у статті 16 цієї Конвенції закріплено обов'язок держав-учасників гарантувати право жінок на одруження лише зі своєї вільної і повної згоди. З метою попередження укладення та збереження примусових шлюбів із міграційних мотивів або питань громадянства у статті 9 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [78] закріплено принцип рівності прав чоловіків та жінок у сфері громадянства. Зокрема, зміна чоловіком громадянства чи одруження з іноземцем не може бути підставою для автоматичної зміни громадянства дружини. Жінку не можна примушувати прийняти громадянство іншої держави у зв'язку із реєстрацією шлюбу,

позбавити її громадянства або закріпити за нею статус особи без громадянства у разі здійснення нею відмови від зміни або прийняття громадянства іншої держави.

Варто зазначити, що велика кількість держав світу імплементували норми вищезазначених міжнародних правових актів у своє конституційне, сімейне та кримінальне національне законодавство.

Неоднозначне сприйняття отримала країнами Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) від 2011 року [82]. Такі країни як Болгарія, Чехія, Угорщина, Литва, Латвія, Словаччина, Великобританія, Ліхтенштейн відмовились від її ратифікації. А Туреччина, будучи першою країною, що ратифікувала Конвенцію (12 березня 2012 року), взагалі скасувала у березні 2021 року свій підпис і ратифікацію Стамбульської конвенції [192].

Стамбульська конвенція була відкрита до підписання 11 травня 2011 року та набула чинності 1 серпня 2014 року. Серед країн, що вже ратифікували Стамбульську конвенцію – Австрія, Бельгія, Данія, Іспанія, Італія, Польща, Фінляндія, Франція та інші найбільш розвинуті країни Європи, а також ті держави, що прагнуть наблизитись до кращих європейських практик та стандартів (Албанія, Сербія, Румунія та ін.).

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами стала першим юридично обов’язковим документом в Європі з цього питання і найбільш масштабною міжнародною угодою за обсягом правового регулювання відповідної проблематики.

До основних цілей Стамбульської конвенції, що викладені у статті 1, належить захист жінок від усіх форм насильства; запобігання, переслідування і усунення такого явища, як насильство щодо жінок та домашнє насильство, а також сприяння ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок і досягненню рівності між жінками і чоловіками, в тому числі шляхом розширення прав і

можливостей жінок. Стамбульська конвенція поширюється на всі форми насильства щодо жінок, включаючи домашнє насильство, що, як стверджується, зачіпає жінок непропорційно. Держави-учасниці можуть також застосовувати положення цієї конвенції до чоловіків, постраждалих від домашнього насильства. Стамбульська конвенція виходить з того, що діти є жертвами домашнього насильства, у тому числі, якщо вони стають свідками (очевидцями) насильства, що відбувається в лоні сім'ї [48, с.6].

Безспірна перевага Стамбульської конвенції – це те, що вона є першим міжнародним юридично обов'язковим актом, який стосується саме насильства щодо жінок і є потенційно відкритим для будь-якої країни в світі, а також те, що вона пропонує державам встановити кримінальну відповідальність і забезпечити належну та ефективну міру покарання за основні види насильства щодо жінок, зокрема за примусовий шлюб.

Наприклад, у ст. 37 «Примусовий шлюб» Конвенції зазначено: «Сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб умисну поведінку, яка полягає в примушуванні дорослого або дитини до вступу в шлюб, було криміналізовано. Сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб умисну поведінку, яка полягає в заманюванні дорослого або дитини на територію Сторони або держави іншої, ніж та, у якій він чи вона проживає, для примушування цього дорослого або дитини до вступу в шлюб, було криміналізовано [82]. Водночас зазначена Конвенція передбачила необхідність впровадити у національне законодавство держав цивільно-правові наслідки примусових шлюбів: «Сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб шлюби, укладені під примусом, могли бути оскаржені, анульовані або розірвані без покладення неналежного фінансового або адміністративного тягаря на жертву» (ст. 32) [82].

До речі, слід зауважити, що Україна стала однією з перших країн Східної Європи, яка на початку XXI сторіччя визнала домашнє насильство важливою суспільною проблемою та розпочала активний шлях законодавчого

регулювання даної сфери, зокрема, і шляхом встановлення кримінальних заборон. Примусові шлюби визнаються порушенням прав людини як на рівні міжнародних договорів, так і на рівні національного законодавства багатьох держав. Міжнародні договори з прав людини гарантують усім людям право вступати в шлюб на основі вільної і повної згоди обох сторін.

Крім вищезазначеного, є також низка міжнародних документів, які мають рекомендаційний характер щодо протидії та запобіганню примушуванню до шлюбу, зокрема наступні Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи: Рекомендація 1450 (2000) щодо насильства стосовно жінок в Європі; Рекомендація 1582 (2002) щодо домашнього насильства стосовно жінок; Рекомендація 1723 (2005) щодо примусових шлюбів і примусу дітей до вступу в шлюб; Рекомендація 1759 (2006) щодо єднання парламентів у боротьбі з домашнім насильством стосовно жінок; Рекомендація 1817 (2007) щодо єднання парламентів у боротьбі з домашнім насильства стосовно жінок за результатами середньострокового оцінення кампанії; Рекомендація 1847 (2008) щодо боротьби з насильством стосовно жінок в дусі Конвенції Ради Європи; Рекомендація 1868 (2009) щодо дій, спрямованих на боротьбу з порушеннями прав людини за гендерною ознакою, зокрема з викраденням жінок і дівчат; Рекомендація 1861 (2009) про фемініцид; Рекомендація 1881 (2009) щодо нагальної необхідності боротьби з так званими злочинами «в ім’я честі»; Рекомендація 1887 (2009) щодо зґвалтування жінок, зокрема у шлюбі; Рекомендація 1891 (2009) щодо жінок-мігрантів, для яких особливо висока загроза домашнього насильства. Рекомендація 260 (2009) щодо боротьби з домашнім насильством стосовно жінок; Резолюція Конгресу органів місцевої та регіональної влади Ради Європи 279 (2009) про боротьбу з домашнім насильством стосовно жінок.

Численні регіональні договори також передбачають, що шлюб може бути укладений лише за наявності вільної і повної згоди обох сторін: Протокол до Африканської хартії прав людини і народів, що стосується прав жінок в Африці (2003 рік), стаття 6; Співтовариство з питань розвитку півдня Африки

(САДК), Протокол з гендерної проблематики і розвитку (2008 рік), стаття 8; Декларація прав людини Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) (2012 рік), стаття 19; Американська конвенція про права людини (1969 рік), стаття 17.

Допоки відбувався процес зародження та становлення міжнародно-правових передумов щодо протидії примусовим шлюбам, на території України протягом тривалого часу основною формою укладення шлюбу була домовленість батьків наречених, однак, згода дітей також мала велике значення. Вважалось, що за відсутності згоди наречених батьки не мали права примушувати їх до шлюбу, адже, поважаючи права батьків, слід цінувати й права дітей на шлюб [37, с. 335].

Для встановлення особливостей формування кримінальної заборони примушування до шлюбу на території сучасної України слід розглянути дане питання у його ретроспективі, а тому перейдемо до аналізу генезису даного кримінально-правового припису у вітчизняному законодавстві. Дослідження нормативно-правових актів минулих часів на предмет наявності в них норм, які б передбачали кримінально-правове регулювання захисту осіб від примушування до шлюбу, вкрай важливе, адже надасть можливість говорити про соціальну обумовленість криміналізації примушування до шлюбу сьогодні або ж про її відсутність.

У період до прийняття християнства на теренах Київської Русі шлюбно-сімейні відносини регулювалися нормами звичаєвого права. Шлюб вважався звичайною майновою угодою, яка більшою мірою мала соціальний характер, аніж передбачала певне волевиявлення особи. Так, рішення про укладення шлюбу приймалося, виходячи із потреб общини, бажання поріднитися рабами, а воля та бажання особи щодо вступу у шлюб часто не бралися до уваги. В той період поширеним було багатоженство.

У дохристиянській Русі було декілька видів шлюбу: договірний, відкупний та викрадення нареченої. Водночас одним із найбільш стародавніх

було придбання собі дружини саме насильницьким захопленням, яке із часом трансформувалося у звичай викупу нареченої.

М.І. Остроумов зазначав, що у древлян не було шлюбу, а існувала «умичка» дівчат біля води, а у радимичів, в'ятичів і сіверян існували ігрища між селами, де кожен викрадав собі дружину. Однак, є вказівка і на менш «варварський» спосіб укладання шлюбу, такий як «ведення», за такої форми укладення шлюбу наречену приводили в будинок нареченого [160, с. 7-8]. Така форма шлюбу більшою мірою відповідає церковним уявленням про шлюб і носить менш небезпечний характер.

Цікавим є той факт, що існувала можливість стягнути на користь церкви грошову суму з батьків дівчини в тому разі, якщо вони не дають благословення на вступ дочки у шлюб: «Навіть дівка Восхощет заміж, а отець і мати не дадят, а що створить, єпископу у вині отець і мати, тако ж і юнак». У тексті статуту передбачалася протилежна ситуація: «Навіть дівка не восхочет заміж, а отець і мати силою дадуть, а що створить над собою – отець і мати єпископу у вині, а істор има платіті, тако ж і юнак» [39, с. 44].

Кардинально змінилась ситуація у сфері регулювання шлюбно-сімейних відносин після прийняття християнства. Саме цей період характеризується впорядкуванням шлюбно-сімейних відносин шляхом упровадження моногамної сім'ї.

Після прийняття християнства відбувається рецепція візантійського шлюбно-сімейного законодавства, в основі якого було покладено канонічне уявлення про сімейне право.

Законодавство періоду Київської Русі (XI сторіччя) передбачало, що посягання на шлюбно-сімейні відносини караються відповідно до церковних Уставів Володимира Святославовича та Ярослава. Ст. 2 Устава князя Ярослава передбачала суворі норми покарання за «викрадення» нареченої з метою нецерковного, язичницького шлюбу з нею [38, с. 110].

Сума сплачуваних коштів безпосередньо залежала від соціального статусу особи, яку викрадають. У цій же нормі встановлювалася

відповідальність для співучасників викрадення. Стаття була спрямована насамперед проти язичницького шлюбного звичаю умикання нареченої [34, с. 143].

Попри всі намагання Церкви викорінити язичницькі звичаї, все ж язичницькі форми шлюбу зберігалися протягом усього давньоруського періоду переважно у віддалених від великих центрів сільських місцевостей. Так, у настановах Владимирського собору 1274 р. вказувалося, що «в пределех новьгородьских невесты водять к воде. И ныне не велим тому тако быти; аще ли, то проклинати повелеваем» [74, с. 99]. Не були поодинокими подібні випадки і в пізніший період середньовічної історії [184, с. 131-134].

Смоленські статутні грамоти 1136 р. також встановлювали кримінальну відповідальність за викрадення нареченої з метою укладення шлюбу з потерпілою: «... уволочская, аже уволочет хто дівку; што візьме князь – з єпископом на дві частини, або посадник що в'зметь свої тяжі, то з єпископом на дві частини» [39].

Наступним етапом становлення кримінальної відповідальності за посягання на шлюбно-сімейні відносини є період дії «Судебників» 1497 року, 1550 року, «Соборного уложення» 1649 року, «Литовських статутів» 1529 року, 1566 року, 1588 року, збірника законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року та інших нормативних актах, що діяли на території України [70].

У цей період питання шлюбно-сімейного права вирішувалися найбільш консервативно. Аналізована вище така дохристиянська форма шлюбу, як викрадення нареченої, зберігалася тривалий час, хоч різні закони передбачали за це покарання.

Законним вважався шлюб, оформлений через вінчання у церкві. Спочатку вимагалося, щоб на шлюб був дозвіл князя або когось з місцевих правителів. Зрозуміло, що це обмежувало інтереси шляхти, панів, ображало їхню гідність. Тому це правило було скасоване [134].

31 артикул (III розділ) Другого Литовського статуту забороняв насильно віддавати заміж панянок, княгинь, дівчат і вдів, зобов'язував обов'язково враховувати волю і бажання тих, хто брав шлюб [207]. Це свідчить про особливий вплив християнського віровчення на шлюбно-сімейні відносини, оскільки Святе Таїнство Подружжя можливе лише за взаємної згоди наречених. Встановлювався принцип спільності майна подружжя. Звичайно, що правовий статус дружини був нижчий від чоловіка, однак норми права здебільшого захищали інтереси жінки та дітей.

Відповідно до Литовських статутів вступ до шлюбу вважався насильницьким без згоди дівчини і без згоди її батьків. Каралося це кримінальне правопорушення досить суворо, наприклад, за відсутності на шлюб згоди дівчини і в разі її викрадення винний піддавався смертній карі, одна третина його майна конфіскувалася на користь потерпілої, а з майна, що залишилось, стягувалася «шкода» [207].

Л.І. Слюсар під час дослідження еволюції шлюбу в Україні у XVII – початку XX ст. щодо поширеності примусових шлюбів (без згоди молодих) вказує на те, що вони відбувалися рідко, хоча щодо цього є різні думки. Так, на думку О.М. Кравець, звичаєве право українського народу не передбачало обов'язкової згоди молодих на одруження, але здебільшого її брали до уваги. Вибір дружини і сам шлюб залежали переважно від волі батьків. Лише наприкінці XIX ст. молодь, особливо чоловіча, набула певної самостійності у виборі дружини. Разом із тим А.П. Пономарьов, спираючись на архівні дані (наприклад, на положення Книги міської Луцька 1606 року), вважає, що взаємна згода нареченого і нареченої була обов'язковою умовою шлюбу як українців, так і багатьох інших народів України [199].

У період існування Запорозької Січі та в епоху Гетьманщини кримінальне законодавство, яке діяло на території сучасної України щодо питань охорони шлюбно-сімейних відносин, особливих відмінностей не зазнало. Окремих законодавчих актів, які регулювали б аналізовані питання, не існувало, покарання призначались, як правило, на підставі «звичаєвого права».

Значним кроком у розвитку кримінального законодавства, що передбачало відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері сімейно-шлюбних відносин, стало прийняття у 1845 році Уложення про покарання кримінальні та виправні [220]. Ґрунтуючись певною мірою на положеннях уставів князів Ярослава і Володимира, а також Литовських Статутах, законодавець передбачив окремий 11 розділ «Про злочини проти прав сімейних». До цього розділу входило чотири глави: «Про злочини проти союзу шлюбного», «Про зловживання батьківської влади та злочинах дітей проти батьків», «Про злочини проти союзу родинного» та «Про зловживання влади опікунів та піклувальників».

Відповідно до Уложення держава захищала за допомогою кримінального права церковний шлюб, визнаючи його важливим чинником суспільного життя, соціальної стабільності, додержання моральних устоїв та належного виховання молодого покоління. Такий захист здебільшого здійснювався шляхом втручання держави у приватне життя, встановлення покарань за навіть незначні, як на сучасний погляд, порушення канонів церковного шлюбу та виховання дітей.

Уложення передбачало низку статей, що закріплювали відповідальність за викрадення жінки з метою вступу з нею у шлюб: Розділ XI «Про злочини проти прав сімейних» у главі 1 «Про злочини проти союзу шлюбного», відділення перше «Про протизаконний вступ у шлюб» (викрадення жінки з метою вступу в шлюб, примушування до вступу в шлюб), відділення друге «Про викрадення жінок заміжніх» (викрадення насильно заміжньої жінки з позбавленням її честі).

Так, Уложення передбачало норму про викрадення незаміжньої жінки з метою шлюбу як проти її волі, так і за згодою, причому відповідальність була передбачена як для викрадача, так і для жінки. У статтях Уложення також розмежовувалися способи примусу особи до вступу в шлюб: за допомогою напоїв, приведення в безпам’ятство, обман. Крім цього, з тексту закону

випливало, що для укладення шлюбу необхідна згода батьків або опікунів [220].

Уложення про покарання кримінальні та виправні в редакції 1885 року так само мало такі склади кримінального правопорушення, передбачаючи при цьому призначення покарання у вигляді позбавлення всіх особливих, особисто і станом привласнених прав і переваг, посилання на життя в Сибір або віддачу у виправні арештантські відділення до третього ступеня. У частині другій зазначеної статті йшлося про викрадення жінки з метою вступу в шлюб з нею з її згоди: «Коли ж викрадення вчинено за згодою викраденої, то винні, за скаргою батьків або опікунів тієї чи іншої сторони, засуджуються: викрадач: до тюремного ув'язнення від чотирьох до восьми місяців; а жінка, що погодилася на викрадення: до ув'язнення на стільки ж часу в монастир, якщо знаходяться в межах імперії обителі того віросповідання, до якого вона належить; або до самотнього життя в будинку її батьків або опікунів, під їх суворим наглядом» [64].

Необхідно зазначити, що Кримінальне уложення 1903 року, будучи результатом багаторічної роботи науковців та практиків над його проєктом, містило більш досконалу, порівняно з Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1845 року, систему кримінально-правового захисту шлюбно-сімейних відносин. Глава 12 Кримінального Уложення була повністю присвячена злочинам проти сімейних прав. Так, значна кількість злочинів проти прав сімейних, відповідальність за які передбачало Уложення, – це різні види незаконного шлюбу. Зокрема, кримінально караним визнавався шлюб за примусом (ст. 408) з особою, яка не усвідомлювала властивості та значення такого діяння внаслідок психічних захворювань (ст. 409), з використанням обману (ст. 410), за наявності попереднього шлюбу (ст. 412), з особою, що не досягла шлюбного повноліття (ст. 414), з нехристиянином (ст. 415). Окремою нормою (ст. 422) визнавалось злочином вчинене опікуном або піклувальником примушування шляхом зловживання владою особи, що не досягла двадцяти одного року, до вступу з ним у шлюб [70].

М.С. Таганцев при цьому вказував, що особа притягується до кримінальної відповідальності незалежно від того, укладений шлюб чи ні, що свідчить про те, що такі склади за своєю конструкцією були формальними. В Уложенні також був передбачений склад про зловживання батьківською владою, пов'язаною з примусом до вступу в шлюб; у статті була вказівка про те, що батько притягується до відповідальності в разі укладення шлюбу. Відповідальність за викрадення незаміжньої жінки з метою вступу з нею у шлюб без її згоди була закріплена в статті 506 Уложення: «Винний у викраденні незаміжньої для вступу з нею в шлюб, без її на те згоди, карається: ув'язненням на строк не нижче шести місяців. Замах карається» [92].

Період дії Кримінального Уложення 1903 року можна охарактеризувати як спробу нормативного викорінення народних звичаїв, хоча останні і досі активно продовжували застосовуватися у суспільстві.

Жовтнева революція 1917 року кардинально змінила ставлення держави до шлюбу та сім'ї. Кримінальний кодекс, який набрав чинності в 1922 році, не містив ні розділу, ні глави про злочини проти сім'ї. Відсутність статей, що регулюють відповідальність у сфері шлюбно-сімейних відносин, усунула тим самим караність таких діянь. Лише кілька статей певною мірою захищали права членів сім'ї і насамперед дітей: ст. 165 «Не платіж аліментів (Коштів на утримання дітей)» і взагалі залишення батьками неповнолітніх дітей без належної підтримки і приховування обставин, що перешкоджають вступу в шлюб і дача неправдивих відомостей органам, які ведуть реєстрацію актів цивільного стану (ст. 88) [63].

У Кримінальному кодексі УСРР 1922 року [112] було передбачено відповідальність за приховування обставин, що перешкоджали вступу до шлюбу, давання неправдивих відомостей органам, що здійснюють його реєстрацію, непредставлення відомостей про народження та смерть, а також про знайдення немовля, викрадення, підміну чужої дитини, залишення в небезпеці особи, що перебуває у небезпечному для життя становищі, якщо той, хто залишив, зобов'язаний піклуватися про таку особу, підмову до

самогубства неповнолітнього, статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, розбещення неповнолітніх, вчинене шляхом розпусних дій стосовно них.

Закінчення ІІ Світової війни, необхідність відновлення зруйнованої держави, зовнішні загрози – все це спонукало суспільство в більшості своїй згуртуватися навколо єдиної глобальної утопічної ідеї побудови комунізму. У ході формування нової ідеології своє місце посіла і сім'я, і необхідна охорона її інтересів. В.Ф. Зима, характеризуючи стан свідомості у цей період, дійшов висновку, що небувалі за своїми масштабами демографічні втрати «потрясли свідомість народу, відклалися на генетичному рівні в пам'яті людей, зробили великий вплив на менталітет військових і післявоєнних поколінь. Ці страшні і непоправні втрати докорінно змінили демографічну ситуацію в країні, відносини у сім'ї та суспільстві». Як бачимо, певна стабілізація у суспільстві дозволила повернутися до втрачених цінностей і законодавчо їх захистити.

Подальші зміни політики держави, її ідеології, і, як наслідок, свідомості суспільства призвели до прийняття в 1960 році нового КК [176], де більш повно були представлені кримінальні правопорушення, які посягали на шлюбно-сімейні відносини. Значна частина норм, що передбачали відповідальність за посягання на сім'ю, містилася у главі ІІІ Особливої частини КК – «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи».

Кримінальними правопорушеннями, які посягають на свободу і рівноправність жінки в сім'ї та побуті, були: прийняття викупу за наречену її батьками, родичами грошима, худобою або іншим майном; сплата викупу за наречену нареченим, його батьками; примус жінки до вступу в шлюб або до продовження шлюбного співжиття, або перешкоджання жінці вступити в шлюб, а також викрадення її для вступу в шлюб. Кримінальне законодавство цього періоду передбачало відповідальність за примус жінки до вступу в шлюб (в юридично оформлені або у фактичні шлюбні відносини), примус жінки до продовження шлюбного співжиття, перешкоджання жінці вступити в шлюб були закінченими злочинами з моменту застосування особою у зазначених

цілях фізичного або психічного насильства до жінки незалежно від настання бажаного результату. Також була передбачена кримінальна відповідальність за викрадення жінки для вступу в шлюб з нею. Відповідальність наставала тоді, коли таке викрадення було скоєно всупереч волі і бажанню жінки. Таке кримінально каране діяння вважалося закінченим з моменту вчинення акту викрадення незалежно від того, вдалося викрадачеві або особі, для якого жінка всупереч її волі була викрадена, вступити з нею в шлюб чи ні.

У Постанові Пленуму Верховного Суду України від 19 березня 1969 року «Про судову практику у справах про злочини, що становлять пережитки місцевих звичаїв» № 47 констатовано: «у судовій практиці нерідко трапляються випадки неправильної кваліфікації дій осіб, викликані недостатнім з'ясуванням деякими суддями понять таких складів злочинів, як сплата і прийняття викупу за наречену, примус жінки до вступу в шлюб або перешкоджання вступу в шлюб, укладення угоди про шлюб з особою, яка не досягла шлюбного віку, двоєженство, а також їх відмінності від суміжних складів злочинів проти життя, здоров'я та гідності особи. Судами не приділяється належної уваги до попередження кримінальних правопорушень, що становлять пережитки місцевих звичаїв. Встановлюючи у судовому засіданні причини і умови, що сприяли вчиненню зазначених кримінально караних посягань, суди не вживають заходів для їх усунення» [171].

А.В. Андрушко зазначає, що в науці кримінального права радянського періоду популярним напрямом дослідження були проблеми відповідальності за злочини, що визнавались пережитками патріархально-родового ладу (або ж патріархально-родових чи патріархально-феодальних відносин) [4, с. 374].

Актуальність таких досліджень пояснювалась тим, що в окремих народів Радянського Союзу (дагестанців, казахів, киргизів, таджиків, туркменів та ін.) зберігались звичаї і традиції, прояви яких визнавались такими, що гальмують рух суспільства вперед. Для протидії таким «пережиткам» серед іншого застосовувалися і засоби кримінального права. Кримінальні кодекси РРФСР, Азербайджанської, Вірменської, Грузинської, Казахської, Киргизької,

Таджицької, Туркменської та Узбецької РСР передбачали відповідальність за різні «прояви шкідливих звичаїв і традицій», серед яких необхідно виокремити примушування жінки до вступу у шлюб, примушування жінки до продовження шлюбу, перешкоджання вступу жінки у шлюб за своїм вибором, викрадення жінки всупереч її волі з метою вступу з нею у шлюб. Такі діяння в науковій літературі того періоду об'єднувалися спільною назвою «злочини, пов'язані з боротьбою за розкріпачення жінок».

Кримінально-правова заборона примушування жінки до продовження шлюбу, яка містилася в кримінальних кодексах РРФСР, Вірменської, Казахської, Киргизької, Таджицької, Туркменської та Узбецької РСР, спрямована «на боротьбу з віковою шкідливою традицією, згідно з якою право на розлучення належало тільки чоловікові як господарю сім'ї загалом і господарю жінки зокрема» [136, с. 126].

Об'єктом примушування жінки до продовження шлюбу визнавалась свобода розлучення для заміжньої жінки. Акцент був на тому, що шлюб має бути добровільним і рівноправним союзом не лише у момент, коли чоловік та жінка одружуються, а й протягом усього їхнього спільного життя.

Згодом фокус дещо змінився в аспекті того, що кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу перестала розглядатися виключно як засіб викорінення застарілих звичаїв. Аналізоване кримінальне правопорушення стали розглядати як один із самостійних проявів насильства, про що серед іншого свідчить виокремлення в рамках Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) окремої ст. 37 «Примусовий шлюб», в якій передбачено, що сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб умисну поведінку, яка полягає в примушуванні дорослого або дитини до вступу в шлюб, було криміналізовано.

У 2001 році було схвалено Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», хоча й вказував на правові та організаційні засади попередження та

юридичну відповідальність за вчинення насильства в сім'ї, проте не містив ефективних заходів припинення такого насильства, впливу на кривдника та допомоги постраждалим особам.

Кримінальне законодавство України на той час також не містило спеціальних норм, що передбачали б кримінальну відповідальність за вчинення насильства в сім'ї або розглядали б вчинення такого насильства між особами, які перебувають у сімейних чи близьких стосунках, як кваліфікуючу обставину або обставину, що обтяжує покарання. Це укріпило у свідомості правоохоронців та суспільства в цілому хибне переконання, що «домашнє насильство – не злочин». Ці та інші обставини наочно засвідчили, що попереднє законодавство про попередження насильства в сім'ї, через відсутність системного підходу, не було здатне захистити постраждалих осіб від домашнього насильства й насильства за ознакою статі та забезпечити притягнення кривдника до справедливого покарання. Відповідно, що постало питання щодо комплексного реформування системи запобігання та протидії домашньому насильству.

Поштовхом до здійснення цієї реформи став остаточний вибір українським суспільством європейського вектора свого розвитку, який означає неухильний рух держави назустріч міжнародним стандартам та прагнення до виконання своїх зобов'язань у сфері прав людини.

До таких загальновизнаних вимог належить запобігання та боротьба із домашнім насильством та насильством щодо жінок як невід'ємна складова забезпечення ґендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок та чоловіків. Це прямо передбачено як Глобальними цілями сталого розвитку ООН на 2016-2030 рр. (Ціль 5), так і Стратегією гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 рр. (Стратегічна ціль 2), адже право Ради Європи виходить з того, що повага та захист основоположних прав людини (передусім, права на життя, свободу, особисту безпеку, на повагу до приватного та сімейного життя, заборона тортур, дискримінації) виступають основним обов'язком держави.

Задля досягнення зазначених вище цілей був розроблений комплексний пакет законодавчих змін. Цей пакет включив, з одного боку, Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [61], який містить також зміни до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», до Цивільного процесуального кодексу України, до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України щодо питань, які стосуються домашнього насильства та насильства за ознакою статі; з іншого боку – зміни до кримінального блоку: Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами [59].

Як зазначає О.О. Дудоров, «після досить тривалих техніко-юридичних дебатів та світоглядних дискусій (передусім, через інтерпретацію концепції гендерно-зумовленого насильства), запропоновані законодавчі зміни були схвалені Верховною Радою України у грудні 2017 року, підписані Президентом України та впевнено розпочинають непростий шлях практичного застосування» [48].

Варто відмітити, що унікальність Стамбульської конвенції визначається її належністю до конвенцій Ради Європи нового покоління, що містять не лише декларації, наміри, а й перелік конкретних зобов'язань держави стосовно вдосконалення законодавства та правозастосовної практики, а також забезпечення належних фінансових та людських ресурсів.

Водночас у вітчизняному законодавстві передбачено, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка (ст. 51 Конституції України). Принцип добровільності шлюбу відображений у ст. 24 СК України та є чинним не лише на стадії реєстрації шлюбу; це його довічна риса, яка виражається в постійній згоді подружжя перебувати в шлюбі між собою [139]. Крім того, ч. 1 ст. 40 Сімейного кодексу України встановлює, що згода особи на укладення шлюбу не вважається вільною, якщо шлюб було зареєстровано в результаті

фізичного чи психічного насильства. У ст. 56 СК України підкреслюється, що кожен із подружжя має право припинити шлюбні відносини; примушування до припинення шлюбних відносин, примушування до їх збереження, в тому числі до статевого зв'язку за допомогою фізичного або психічного насильства, є порушенням права дружини, чоловіка на свободу та особисту недоторканність і може мати наслідки, встановлені законом.

Аналіз законодавства та літератури дає можливість вказати, що принцип добровільності шлюбу передбачає:

- вільну, інформовану та усвідомлену згода на шлюб;

- особи, які мають намір укласти шлюб, повинні заявити про це із власної волі;

- згода має бути безумовною [141];

- відсутність стороннього впливу, зокрема у вигляді насильства [62].

З метою забезпечення комплексного, скоординованого підходу Постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 року № 658 затверджено Порядок взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі [177]. Водночас змінами до статті 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» вперше в Україні було запропоновано визначення насильства за ознакою статі, що розуміється як діяння, спрямоване проти осіб через їхню стать, або поширені в суспільстві звичаї чи традиції (стереотипні уявлення про соціальні функції /становище, обов'язки тощо/ жінок і чоловіків), або діяння, що стосуються переважно осіб певної статі чи зачіпають їх непропорційно, які завдають фізичної, сексуальної, психологічної або економічної шкоди чи страждань, включаючи погрози таких дій, у публічному або приватному житті. Таке визначення цілком відповідає міжнародно визнаній концепції гендерно зумовленого насильства. Окремо слід наголосити, що з метою впровадження комплексної політики Стамбульська конвенція вимагає від держави регулярно збирати відповідні дезагреговані статистичні дані про випадки всіх форм насильства, які

підпадають під сферу застосування цієї Конвенції. У відповідь на цю вимогу в Україні передбачено запровадження унікального за своїм комплексним підходом Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі (відповідно до вимог статті 16 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»).

Україна, як одна з країн-авторок Стамбульської Конвенції, підписала її 07 листопада 2011 року, а ратифікувала лише 20 червня 2022 року, ухваливши Закон України від 20.06.2022 № 2319-IX «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» [58]. Вказаний Закон було прийнято відповідно до пункту 22 Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої.

Україна 7 листопада 2011 року, підписавши Стамбульську конвенцію, Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 року здійснила криміналізацію діяння з примушування до шлюбу [59]. Так у чинному КК України з'явилася ст. 151^2 «Примушування до шлюбу», що передбачає покарання за «примушування особи до вступу в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу у співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, або спонукання з цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає» у вигляді арешту на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк (ч. 1). Якщо ж такі дії було вчинено щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством, то покарання повинно бути у вигляді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк (ч. 2) [113].

Однією із Глобальних Цілей ООН, що були затверджені у 2015 році, є «Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток», конкретним завданням 5.3. якої є «ліквідування всіх шкідливих видів практик, таких як дитячі, ранні та примусові шлюби» [164]. В Україні ж задля реалізації дотримання цієї та інших цілей, що проголошені у Глобальних Цілях ООН від 2015 року прийнято Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 року, де в п. 5 ч. 1 постановлено забезпечення в Україні гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат на період до 2030 року [218].

Приходимо до висновку, що положення вітчизняного законодавства загалом відповідають Конвенції про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу, за винятком того, що Конвенція, на відміну від національного законодавства, дозволяє укладення шлюбу за відсутності одного з наречених, якщо компетентний орган влади впевнився, що для цього є виняткові обставини, і ця особа перед компетентним органом влади і визначеним законом порядком виявила згоду і не відкликала її.

Примітно, що проблема порушення принципу добровільності шлюбу є актуальною у всіх країнах світу. Примушування до шлюбу не є регіональним, етнічним чи локальним явищем, а має міжнародний характер. Сучасні законодавчі механізми захисту від примушування до шлюбу національного чи міжнародного права мають ураховувати сучасні тенденції розвитку цього явища, а саме бути орієнтованими не лише на жінок як потенційних жертв примусових шлюбів, але й чоловіків як ймовірних учасників цих відносин.

Отже, примушування до шлюбу як акт протиправної поведінки проти свободи та волі іншої особи має досить тривалий період формування передумов та соціальної обумовленості встановлення відповідної кримінальної заборони. За останні три десятиліття насильство щодо жінок, включаючи домашнє насильство, привертає підвищену увагу з боку міжнародної спільноти, що знаходить своє відображення у міжнародному праві. Протягом цього періоду було здійснено кілька вирішальних кроків,

серед яких: ухвалення Конвенції Організації Об`єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року, а також загальних рекомендацій та висновків, затверджених Комітетом з ліквідації дискримінації щодо жінок, Декларації ООН про викорінення насильства щодо жінок 1993 року, Міжамериканської конвенції про запобігання, покарання і викорінення насильства щодо жінок 1994 року, Пекінської декларації 1995 року, Протоколу про права жінок в Африці до Африканської хартії прав людини і народів 2003 року та ін. Отже, існує потужна міжнародно-правова база в галузі боротьби з насильством щодо жінок.

Водночас історико-правовий аналіз кримінального законодавства, що передбачає відповідальність за примушування до шлюбу, показує, що воно значною мірою визначалось розумінням у суспільстві соціальної цінності сім'ї. На основі аналізу історичних документів, нормативно-правових актів встановлено, що умовно можна виділити декілька періодів розвитку законодавства про кримінально-правову охорону осіб від примушування до шлюбу [71] на теренах України.

Нульовий період (до X ст.). Не передбачено вільної згоди осіб на шлюб, а «примушування до шлюбу» у сучасному розумінні визналося нормою.

Період зародження (X–XIV ст. ст.). Після прийняття християнства відбувався перехід від звичаєвого права (продовжує застосовуватися «умичка» як форма укладення шлюбу) до писаного, зі спробами регулювання шлюбно-сімейних відносин, у тому числі і в частині заборони викрадення жінки для подальшого вступу з нею в шлюб та заборони примушування до шлюбу.

Перехідний період (XV–XIX ст. ст.). У кримінальному законодавстві з'являються окремі розділи, які присвячені захисту шлюбно-сімейних відносин. Шлюб визнавався можливим лише за взаємної згоди наречених. Шлюб вважався насильницьким без згоди.

Період становлення (XX ст.). Характеризується протидією з пережитками патріархально-родового ладу шляхом застосування засобів кримінального

права, в тому числі і встановлення відповідальності за примушування до шлюбу.

Сучасний період (XXI ст.). У КК України передбачена кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу, що розглядається не лише як пережиток патріархально-родового ладу, але й як один із самостійних проявів насильства.

Проведений генезис дає можливість зробити висновок, що кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу не є чимось новим для вітчизняного законодавства, як зараз прийнято вважати, та диктується лише бажанням імплементувати у вітчизняне законодавство положення міжнародно-правових актів (Стамбульської конвенції насамперед), а цілком відповідає історичним традиціям українського народу. Починаючи з прийняття християнства було акцентовано, що шлюб повинен ґрунтуватися на вільному волевиявленні осіб. І як показує багатовікова історія, саме норми кримінального права мають захищати особу від примушування до шлюбу.

1.3. Примушування до шлюбу за законодавством зарубіжних країн

Окрім аналізу передумов та процесу становлення міжнародно-правового регулювання та національного законодавства з кримінально-правової протидії примушуванню до шлюбу, не менш значущим у контексті цього дослідження є вивчення зарубіжного досвіду регламентації кримінальної заборони примушування до шлюбу. Тому пропонується дослідити кримінальне законодавство зарубіжних країн на предмет заборони даного діяння.

Як було попередньо визначено, встановлення заборони примушування до шлюбу містить тривалий процес формування та становлення передумов, соціальної обумовленості та причин. Міжнародна спільнота приділяє багато уваги боротьбі з насильством, в тому числі домашнім насильством, насильством спрямованим проти волі особи, її честі та свободи. Дослідження та наукова розробка даного нормативного напрямку вимагає відповідної уваги

й до емпіричних даних, тому достатня кількість зарубіжних інституцій, установ та організації проводить збір відповідних статистичних даних.

Варто відмітити, що, керуючись міжнародними договорами, які направлені на урегулювання питання примушування до шлюбу, законодавці різних країн переважно даний склад позиціонують як кримінальне правопорушення проти свободи особи або проти свободи, честі та гідності особи.

Наприклад, КК Болгарії заборону примушування до шлюбу відносить до розділу під назвою «Примушування» [95]; кримінальні закони Грузії [97], Сербії [109], а також Словенії [105] примушування до шлюбу трактують як кримінальне правопорушення, що направлене проти прав і свобод людини; кримінальне законодавство Японії дане діяння відносить до кримінальних правопорушень «залякування» [119]; Республіка Корея дане діяння розцінює як склад, який стосується перешкоджання іншій особі у використанні її права [104]; за КК Колумбії [57] і КК Сальвадору [243] примушування до шлюбу розглядається як посягання на особисту автономію.

В силу різних причин підходи до криміналізації примушування в зарубіжному законодавстві відрізняються. Так, у Франції визначається кримінально караним «факт примушування особи укласти шлюб або укладення шлюбу за кордоном шляхом введення особи в оману задля підбурювання її до виїзду з території Республіки, що карається трьома роками позбавлення волі та штрафом у розмірі 45 000 євро (стаття 222-14-4)» [116].

Окремі країни, наприклад, встановлюють кримінальну відповідальність за примушування особи до виконання чи невиконання певної дії, не виокремлюючи при цьому примушування до шлюбу як самостійне кримінальне правопорушення, як і примушування до вчинення будь-якої іншої угоди також (КК Республіки Білорусь [103], Республіки Таджикистан [204], КК Іспанії [99], КК Литви [100], КК Туреччини [110]). Кримінальні закони останніх двох зазначених країн окремо встановлюють вимогу встановлення

законності чи незаконності дій, до вчинення або невчинення яких примушує винний.

Окремі країни у своєму кримінальному законодавстві звертають увагу не лише на примус до вчинення чи невчинення певної дії, а й про примушування потерпілої особи до перетерплювання чого-небудь всупереч її волі. Так, у кримінальних кодексах Норвегії [102] та Швеції [118] кримінально караним є примушування особи виконати певну дію, підкоритися чи не допустити вчинення певної дії. Серед зазначених приписів також не вбачається спеціального окремого підходу до примушування до шлюбу, а у випадку вчинення таких дій, кримінальна відповідальність буде наступати в рамках загальної норми щодо примушування.

Законодавчий підхід деякий країн іноді визначає кримінально караним лише окремі види примушування. Так, в КК Албанії [249] встановлено відповідальність за примушування вчинити чи не вчинити певну дію з метою безпідставного отримання багатства або будь-якої іншої вигоди для себе чи для третіх осіб, в КК Федерації Боснії та Герцеговини [258] – за примушування посадовою особою підозрюваного, обвинуваченого, свідка чи будь-кого іншого давати показання.

На відміну від проаналізованих кримінально-правових актів, КК Сербії в ч. 1 ст. 187 визначає, що «той, хто силою або погрозами змушує іншу особу укласти шлюб, – карається позбавленням волі на строк від трьох місяців до трьох років. Той, хто з метою вчинення кримінального правопорушення, зазначеного в ч. 1 ст. 187, має намір вивезти особу за кордон або особисто виїхати за кордон, – карається позбавленням волі на строк, не перевищує двох років» [109].

У Нідерландах статтею 284 встановлена відповідальність за примушування до шлюбу: «будь-яка особа, яка: 1) незаконно змушує іншу особу діяти або утримуватися від певних дій або терпіти певні дії через акт насильства чи будь-якого іншого діяння або загрози насильства, або загрози будь-яким іншим діянням, спрямованим проти цього іншого або проти інших

осіб; 2) змушує іншу особу діяти або утримуватися від певних дій або терпіти певні дії через загрозу обмовляння або наклепу; карається позбавленням волі, яке не перевищує дев'яти місяців, або штрафом третьої категорії (до 8 200 євро)» [101].

Примусові шлюби за географічною прив'язкою до місця укладення чи проживання подружжя у сучасних умовах охоплюють різні країни світу. Якщо раніше такі шлюби укладались в основному в країнах, де більшість жителів сповідує іслам, то тепер спостерігається тенденція до зростання кількості таких шлюбів у Європі. Наприклад, за результатами спеціального дослідження, проведеного в Іспанії за результатами діяльності організацій з допомоги жертвам примусових шлюбів, встановлено, що, як правило, потерпілими є молоді жінки із Північної Африки, меншою мірою роми. Крім того, за період з 2015 по 2021 рік збільшилась кількість громадян Іспанії та осіб, які законно проживають на її території як жертв примусових шлюбів [262].

Як слушно підмічає А.В. Андрушко, «різняться підходи законодавців й стосовно виокремлення тих чи інших способів примушування. Так, одні законодавці (зокрема, Аргентини, Білорусі, Данії, Литви і Таджикистану) в якості способу примушування називають лише погрозу / погрози (в КК Литви – психічне насильство), другі (зокрема, Іспанії і Сальвадору) – вказують на насильство, треті (зокрема, Австрії, Болівії, Грузії, Італії, Республіки Корея, Німеччини, Перу, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Сан-Марино, Сербії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швеції, Японії) – згадують і про фізичне, і про психічне насильство, четверті (зокрема, Болгарії, Бразилії, Греції, Нідерландів, Норвегії, Федерації Боснії та Герцеговини, Швейцарії) – окрім фізичного та психічного насильства, вказують й на інші способи примушування. Наприклад, в КК Болгарії способами примушування визнаються застосування сили, погрози або зловживання владою, в КК Федерації Боснії та Герцеговини – застосування сили, погрози чи інший незаконний спосіб, в КК Швейцарії –

застосування сили, погроза завдання серйозної шкоди або інші обмеження в свободі вибору поведінки особи. Турецький законодавець за примушування, вчинене із застосуванням фізичного насильства, передбачив посилену відповідальність (ст. 108)» [5].

У Чорногорії існує досить цікава ситуація, коли відповідальність встановлюється не тільки за примушування до шлюбу, але й за обман під час укладення шлюбу: «кожний, хто укладає шлюб, приховуючи від іншої сторони факт, що робить шлюб недійсним, або хто обманює чи вводить іншу сторону в оману щодо цього факту, карається позбавленням волі від трьох місяців до трьох років. Той, хто примушує або погрожує іншій особі укласти шлюб, карається позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років», що встановлено статтею 214» [117].

По-різному зарубіжні законодавці визначають психічне насильство як спосіб примушування, в тому числі і в контексті примусового шлюбу:

– як погроза (КК Болгарії [95], КК Італії [248], КК Сербії [109], КК Федерації Боснії та Герцеговини [258]);

– як серйозна погроза (КК Бразилії [96], КК Словенії [105], КК Хорватії [252]);

– як небезпечна погроза (КК Австрії [93]);

– як шантаж (КК Албанії [249]):

– як незаконна погроза (КК Польщі [202]);

– погроза заподіяння відчутного зла (КК ФРН [115]);

– погроза насильства чи заподіяння іншої серйозної шкоди (КК Чехії [263]);

– казуальний перелік погроз (КК Республіки Білорусь [103], КК Данії [98], КК Нідерландів [101], КК Норвегії [102], КК Японії [119]).

Цікавим також є той факт, що за законодавством окремих країн вбачається, що фізичне та психічне насильство може бути застосоване не лише до особи, яку примушують. Так, КК Таджикистану встановлює, що погроза може стосуватися близьких особи, яку до чогось примушують [204], в КК

Литви – її родичів [100]. В КК Нідерландів вказано, що відповідальність настає за примушування особи шляхом застосування насильницького акта чи будь-якої іншої дії або погрози насильством чи погрози будь-якою іншою дією, спрямованими проти неї або проти інших осіб [101].

Випадки примушування до шлюбу можуть бути зафіксовані як у сім'ях із невисоким достатком, так і серед осіб, що займають привілейоване становище у своїх країнах. Так, показовим є випадок, коли у 2019 році до Верховного суду Великої Британії звернулась принцеса Хая, дружина правителя еміратy Дубаю Шейха Мохаммеда Бін Рашида Аль Мактума, із вимогою визнати її шлюб примусовим та надати їй захисний ордер із забороною чоловіку безпосередньо або за допомогою третіх осіб контактувати з нею, а також примушувати її залишити територію Великої Британії та повернутись на батьківщину [251]. Очевидно, що в Великій Британії заявниця знайшла соціально-правовий прихисток.

Найвищий індекс справ щодо примусових шлюбів у 2018 році зафіксований у таких державах: Пакистан (769 шлюбів), Бангладеш (157 шлюбів), Велика Британія (119 шлюбів), Індія (110 шлюбів), Сомалі (46 шлюбів), Афганістан (44 шлюбів), Румунія (43 шлюби), Ірак (35 шлюбів), Марокко (14 шлюбів), Алжир (11 шлюбів), інші країни (176 шлюбів) [259].

Правові норми щодо кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу містяться також в окремих країнах, населення яких сповідує іслам. 5 лютого 2020 року до 2,5 років умовно було засуджено жителя Киргизстану за те, що він силоміць видав заміж свою 16-річну дочку за статтею 178 Кримінального кодексу Киргизстану, що передбачає відповідальність за порушення законодавства про шлюбний вік під час проведення релігійних обрядів, а саме шлюбної церемонії за ісламською традицією нікях. Під час судового розгляду батько дівчини пояснив свої діяння тим, що не знав про те, що проведення релігійного шлюбного обряду щодо особи, котра не досягла повноліття, за згодою її батьків є кримінальним правопорушенням [213]. Наведені приклади судових рішень свідчать, що норми про притягнення до

кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу в багатьох країнах не є декларативними, а мають практичне застосування.

Наведене свідчить про те, що проблема порушення принципу добровільності шлюбу є актуальною у всіх країнах світу. Примушування до шлюбу не є регіональним, етнічним чи локальним явищем, а має міжнародний характер. Сучасні законодавчі механізми захисту від примушування до шлюбу національного чи міжнародного права мають ураховувати сучасні тенденції розвитку цього явища, а саме бути орієнтованими не лише на жінок як потенційних жертв примусових шлюбів, але й чоловіків як ймовірних учасників цих стосунків. Особливої уваги при цьому потребує розуміння міграційного процесу як одного із основних чинників зіткнення національних традицій країни-походження та країни-перебування в разі тлумачення та визнання шлюбів примусовими, а також відхід від стереотипів щодо географії країн, у яких порушується принцип добровільності шлюбу та соціального статусу осіб, що його уклали [213].

А.В. Андрушко досліджує питання кваліфікуючих ознак примушування за законодавством зарубіжних країн та зазначає, що «деякі законодавці (зокрема, Білорусі, Литви, Перу, Сальвадору, Сан-Марино, Словенії, Таджикистану, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, Швейцарії) не диференціюють відповідальність за примушування. Натомість інші передбачають низку кваліфікуючих ознак. Так, за примушування, вчинене із застосуванням зброї, посилено відповідальність у кримінальному законодавстві Албанії, Аргентини, Болівії, Бразилії, Чехії та Швеції, за вчинення вказаного діяння щодо неповнолітнього – у законодавстві Греції, Грузії та Колумбії, за примушування одного з подружжя чи іншої особи, з якою спільно проживають (проживали) однією сім’єю, – у законодавстві Болгарії, Греції та Швеції, за вчинення розглядуваного злочину щодо беззахисної особи – у законодавстві Греції, Норвегії та Португалії, за вчинення вказаного діяння службовою особою – у законодавстві Болгарії, Німеччини та Північної Македонії, за вчинення його в співучасті – в законодавстві Бразилії, Норвегії, Словаччини,

Чехії, Чорногорії, за спричинення розглядуваним діянням тяжкої шкоди здоров'ю чи смерті – в законодавстві Австрії, Албанії, Португалії, Словаччини, Федерації Боснії та Герцеговини, Чехії, Чорногорії. Законодавці ряду держав (зокрема, Болгарії, Греції, Німеччини, Португалії, Словаччини, Чехії, Швеції) посилили кримінальну відповідальність за примушування, вчинене щодо деяких категорій осіб. Так, наприклад, в КК Болгарії до таких осіб віднесені суддя, прокурор, слідчий, поліцейський, приватний судовий пристав та помічник приватного пристава, митник тощо, в КК Чехії – свідок, експерт чи перекладач у зв'язку з виконанням ними своїх обов'язків, в КК Швеції – особа, з якою винний перебуває або раніше перебував у близьких стосунках, в КК Греції – особа, котра проживає з винним або перебуває з ним в трудових чи службових відносинах. В КК Німеччини кваліфікованими видами аналізованого діяння визнані примушування іншої особи до вчинення сексуальної дії, а також примушування вагітної жінки перервати вагітність» [5].

Аналіз законодавства країн, які ратифікували Стамбульську конвенцію й здійснили криміналізацію діянь, що полягають у примушуванні до шлюбу, дає підстави твердити про різне визнання цими країнами ступеню тяжкості примушування до шлюбу як кримінального правопорушення, а, отже, і про передбачуваність ними неоднакової міри покарань.

Наприклад, в Австрії відповідно до кримінального закону «той, хто змушує особу одружитися за допомогою загрози – карається позбавленням волі від шести місяців до п'яти років» [245]. За законодавством Швеції згідно із §4 Розд. IV «Про порушення свободи та миру» КК: «особа, яка шляхом незаконного примусу змушує особу укласти шлюб – позбавляється волі на строк до чотирьох років» [244]. Італійський кримінальний закон (ст. 558-bis Розд. XI «Про злочини проти сім'ї» КК) встановлює, що той, хто насильством або погрозами змушує особу укласти шлюб або цивільний союз – карається позбавленням волі від одного до п'яти років [247]. У Франції згідно зі ст. 222-14-4 Розд. II «Травми людської особистості» КК визначено, що факт

примушення особи до укладення шлюбу або укладення союзу за кордоном, методом введення особи в оману, з метою спонукання її до покинення території Республіки – карається трьома роками позбавлення волі та штрафом у розмірі 45000 євро [246]. Отже, у більшості європейських країн романо-германського типу права санкції норм, що передбачають кримінальну відповідальність за примушування до шлюбу, є достатньо суворими.

Як зазначає С. Селіванова, «відсутній спільний підхід вище згаданих країн і щодо формулювання законодавцем ознак досліджуваного складу кримінального правопорушення. Одні обмежуються загальним формулюванням суспільно-небезпечного діяння й акцентують увагу на примушуванні як способі вчиненні кримінально забороненого діяння. Інші ж здійснюють конкретизацію діяння як ознаки об'єктивної сторони складу кримінально протиправного діяння, вказують на місце вчинення кримінального правопорушення (територія держави, територія іншої держави), альтернативні способи вчинення кримінального правопорушення (шляхом шахрайства, обману, обмеження особистої свободи, викрадення, насильства, загрози насильства, погрози збитками або іншими формами примусу), потерпілих (примушування дорослої людини, дитини) тощо. Окремі країни до об'єктивної сторони складу примушування до шлюбу включають також і допомогу та підтримку в процесі примушування до шлюбу» [192].

Зарубіжний досвід також має випадки встановлення привілейованих видів досліджуваного кримінального правопорушення. Наприклад, КК Іспанії [99] менш суворе покарання передбачає за примушування в легкій формі, вчинене щодо дружини чи колишньої дружини, або жінки, котра має чи мала раніше подібні стосунки з винним, навіть якщо вона не проживала з ним спільно. В КК Норвегії [102] пом'якшено відповідальність за примушування особи до вчинення кримінального правопорушення шляхом погрози повідомити в поліцію про вчинене нею раніше діяння або поширити іншу компрометуючу інформацію чи наклепницькі твердження.

Аналіз санкцій за примушування до шлюбу, які передбачають інші країни приводить до висновку, що найбільш поширеним видом покарання за таке діяння є позбавлення волі на певний строк. Так, максимальний строк вказаного покарання за примушування без обтяжуючих обставин за законодавством Нідерландів становить дев'ять місяців [101], за законодавством Австрії [93], Бразилії [96], Грузії [97], Словенії [105] – один рік, за законодавством Данії [98], Норвегії [102], Таджикистану [106], Швеції [118] – два роки, за законодавством Іспанії [99], Литви [100], Німеччини [115], Польщі [202], Сербії [109], Японії [119] – три роки, за законодавством Італії [248], Чехії [263] – чотири роки, за законодавством Федерації Боснії та Герцеговини [258] – п'ять років, за законодавством Болгарії [95] – шість років, за законодавством Албанії [249] – вісім років.

Покарання у виді штрафу за примушування передбачене законодавством Грузії [97], Данії [98], Німеччини [115], Сербії [109], Таджикистану [204], Туреччини [110], Чехії [263], Швеції [118]. Покарання у виді громадських робіт передбачене законодавством Білорусі [103] і Таджикистану [106], у виді виправних робіт – законодавством Білорусі [103] та Грузії [97], у виді каторжних робіт – законодавством Республіки Корея [104], у виді арешту – законодавством Білорусі [103] та Литви [100], у виді обмеження волі – законодавством Білорусі [103], Литви [100] і Таджикистану [106].

За кваліфіковані види примушування законодавство зарубіжних держав передбачає такі максимальні строки позбавлення волі: 18 місяців – КК Грузії [97], 3 роки – кримінальний кодекс Нідерландів [101], 4 роки – кримінальний кодекс Данії [98], 5 років – кримінальні кодекси Австрії [93], Італії [248], Німеччини [115], Польщі [202], Сербії [109], 6 років – кримінальні кодекси Норвегії [102], Швеції [118], 7 років – КК Румунії [108], 10 років – кримінальний кодекс Федерації Боснії та Герцеговини [258], 15 років – КК Болгарії [105], 16 років – КК Чехії [263]. Кримінальне законодавство Албанії [249] передбачає за це кримінальне правопорушення максимальне покарання у виді довічного позбавлення волі. Крім того, в якості альтернативного

позбавленню волі покарання за кваліфіковані види примушування КК Грузії [97] передбачає виправні роботи, а КК Нідерландів – штраф [101].

Законодавці ряду держав (зокрема, Литви [100], Нідерландів [101], Словенії [249]) у відповідній статті кримінального закону визначають це кримінальне правопорушення кримінально караним діянням приватного обвинувачення. Окремі законодавці роблять й інші застереження з приводу відповідальності за примушування. Так, у ч. 2 § 105 КК Австрії вказано, що розглядуване діяння не є протиправним, якщо застосування сили чи погрози як засобів для досягнення поставленої цілі не суперечить добропристойності [93]. В ч. 2 § 240 КК Німеччини зазначено, що діяння визнається протиправним у разі, якщо застосована сила або погроза заподіяння відчутного зла для досягнення наміченої мети є аморальними діями [115].

Отже, безліч країн світу визнали кримінальну заборону примушування в цілому та примушування до шлюбу зокрема, передбачивши відповідні норми у своїх кримінальних законах. Така тенденція відповідає міжнародній практиці та низці міжнародних Конвенцій, які спрямовані на подолання примушування до шлюбу як існуючої протиправної практики. Під впливом соціальних, політичних, економічних умов суспільного життя, а також із урахуванням особливостей типу правової системи, традицій та релігії, різні країни напрацювали відповідні підходи до встановлення дефініції примушування до шлюбу, виду та розміру санкції та наявності кваліфікуючих ознак.

Висновки до розділу 1

Примусовий шлюб – акт умисного використання фізичних або психологічних погроз, щоб змусити дорослого чи дитину прийняти шлюб, чи перевезення дорослого чи дитини до іншої країни, щоб змусити їх вступити в шлюб. Згода особи на шлюб не вважається вільною, зокрема, тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, перебувала в стаді алкогольного, наркотичного, токсичного

сп'яніння, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства.

Встановлення кримінальної заборони примушування до шлюбу має досить тривалу історію формування передумов в міжнародно-правовому полі. Так, з другої половини XX століття міжнародна спільнота все більше приділяє уваги протидії домашньому насиллю, з метою чого розробляються та впроваджуються відповідні правові акти та механізми реалізації необхідних правових процесів. Україна впевнено йде шляхом впровадження європейських цінностей та стандартів, в тому числі у своєму прагненні до виконання своїх зобов'язань у сфері прав людини.

За даними окремих міжнародних установ [250] майже кожна третина жінок зазнала насильства від чоловіків, в тому числі в сім'ї. Відповідно, ця проблема є більш гострою для економічно слабо розвинених країн, при цьому жінки в цих країнах з більшою вірогідністю визнають таке насильство над собою виправданим. Така статистика не є втішною, тому в більшості європейських країн відбулася ратифікація Стамбульської Конвенції (в тому числі в Україні), а також запровадження інституту кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу.

З моменту прийняття у 2001 році Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» в національному законодавстві розпочався шлях впровадження правових та організаційних засад попередження та юридичної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї. Однак спеціальна норма (ст. 151^2 КК України) з'явилася лише в 2017 році, коли Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами від 06.12.2017 року (набрав чинності 11.01.2019 року) була прийнята низка змін до кримінального закону України, серед яких доповнення розділу III Кримінального кодексу України ст. 151^2 «Примушування до шлюбу».

Порівнюючи правову регламентацію цього питання в іноземних державах та в Україні, доходимо висновку, що за умови конкретизації, деталізації та наповнення кваліфікуючими ознаками статті 151^2 КК України існує необхідність у цій статті, оскільки на даному етапі свого становлення дана норма скоріше є, так званою, «мертвою нормою», що вимагає відповідної реакції як з боку наукової доктрини, так і правозастосування. Результатом існування статті 151^2 КК України в нині чинній редакції може призвести до труднощів у її застосуванні на практиці, тлумаченні та притягненні до відповідальності, а відтак необхідно розробити чітку ефективну дефініцію поняття «примушування до шлюбу» з метою раціоналізації та уникнення підміни понять та широкого трактування правозастосовними органами на практиці.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ НАСТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

2.1. Об’єктивні ознаки примушування до шлюбу за законодавством України та зарубіжних країн

З питання визначення об’єкта кримінального правопорушення традиційно починається аналіз кримінально-правової характеристики того чи іншого складу кримінального правопорушення. Притримуючись такого підходу, розпочнемо кримінально-правову характеристику примушування до шлюбу із встановлення особливостей об’єкта.

Проблема об’єкта кримінального правопорушення, не зважаючи на тривалість та інтенсивність проводжуваних досліджень, залишається дискусійною в науці кримінального права. Не будемо вдаватися до дискусії, щодо визначення об’єкта кримінального правопорушення взагалі, так як це не входить у предмет цього дослідження, наголосимо про важливість правильного встановлення об’єкта кримінального правопорушення для юридичної оцінки злочину, визначення тяжкості заподіяної шкоди, відмежування кримінального правопорушення від суміжних.

Традиційною в кримінально-правовій є класифікація об’єктів «за вертикаллю» на загальний, родовий та безпосередній. Така класифікація є найбільш переконливою, адже ґрунтується на співвідношенні філософських категорій «загального», «особливого» та «окремого». Загальним є вся сукупність суспільних відносин (загальний об’єкт), які охороняються кримінальним законом, особливим – окремі однорідні за своїми політичними та економічними властивостями групи цих відносин, певна сукупність кримінально-правових норм (родовий об’єкт), окремим – конкретні суспільні відносини, що охороняються певною кримінально-правовою нормою від будь-яких злочинних посягань (безпосередній об’єкт) [159, с. 152]. У межах

родового об’єкту кримінального правопорушення вирізняють також і видовий об’єкт, який може використовуватися при класифікації великих груп кримінальних правопорушень, що мають певні особливості в межах родового об’єкту. Така класифікація об’єктів кримінального правопорушення, як вбачається, є цілком логічною та відповідає потребам практики. Саме цієї моделі ми притримуємося в рамках даного дослідження.

Визначаючи загальний об’єкт кримінального правопорушення, М.І. Бажанов зазначив, що ним називають усі суспільні відносини, які охороняються, захищаються нормами кримінального права. На кожен конкретний момент людського життя цей об'єкт стабільний, однак, якщо змінюється закон (криміналізація, декриміналізація), цей об’єкт змінюється у своєму обсязі – стає вужчим або, навпаки, ширшим [11, с. 31]. Систематизація кримінальних правопорушень за їх об’єктами має важливе кодифікаційне значення. Наприклад, приймаючи новий закон, яким встановлюється кримінальна відповідальність за певне кримінальне правопорушення, законодавець одразу включає його у відповідній розділ КК залежно від особливостей його родового та безпосереднього об’єкта.

Розташування нового кримінального правопорушення в тому чи іншому розділі КК України означає, що його безпосередній об’єкт є частиною більш загального поняття – родового (а у деяких випадках і видового) об’єкта. Якщо цього не відбувається й діяння, що криміналізовано, не посягає на суспільні відносини, які охороняються певним розділом КК України, де з’явилася нова норма, кримінальне правопрушення позбавляється свого безпосереднього об’єкта. А це, у свою чергу, означає відсутність складу кримінального правопрушення і, як наслідок, підстави кримінальної відповідальності взагалі. На цю проблему увага майже не звертається, а іноді взагалі вважається, що не має принципового значення місце розташування статті про той чи інший злочин в системі Особливої частини КК України. При цьому зовсім не береться до уваги той факт, що об’єкт кримінального правопорушення має значення для кваліфікації скоєного і, як уявляється, – значення принципове.

Ігнорування цих обставин породжує проблемні ситуації двох рівнів, у тому числі стосовно й визначенні ієрархії об'єктів кримінальних правопорушень за їх цінністю. На першому рівні безпосередній об'єкт конкретного кримінального правопорушення не збігається з родовим об'єктом (як частина та ціле), у зв'язку з чим діяння стає безоб'єктним, а на другому – вже самі розділи Особливої частини КК України формуються не за принципом тотожності або однорідності охоронюваних суспільних відносин, а на інших засадах (з врахування ознак предмета кримінального правопорушення, ознак суб'єктивної сторони тощо) [233].

Враховуючи зазначені характеристики, сконцентруємо увагу на визначені родового об'єкта кримінальних правопорушень передбачених у розділі III кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи під, так як ст. 152^1 КК України «Примушування до шлюбу» розміщена в зазначеному розділі.

Вчені визначають родовий об'єкт кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи просто як волю, честь та гідність особи [189, с. 333] або ж як суспільні відносини, що забезпечують особисту волю, честь та гідність особи [6, с. 125].

Слід зауважити, що досить часто, на відміну, від вітчизняного підходу, де кримінальні правопорушення проти волі честі та гідності зосереджені в рамках одного розділу, у кримінальному законодавстві інших держав не виокремлено в окремий розділ (главу) такі правопорушення. Наприклад, в КК Словенії є розділ «Злочини проти прав і свобод», де передбачені й посягання на свободу особи. Такий же підхід і передбачений в КК Грузії, глава «Злочини проти прав і свобод людини, в ст. 150-1 даної глави передбачено відповідальність за примушування до шлюбу. В КК Казахстану загальна глава «Кримінальні правопорушення проти особи», в КК Ірану – розділ «Злочини проти особи і неповнолітніх», в КК Китаю – глава «Злочини проти прав людини і демократичних прав громадян», в ст. 257 даної глави передбачений злочин – примушування до шлюбу. В КК Канади – глава «Злочини проти особи та

репутації», в рамках даної глави передбачена відповідальність за примушування до шлюбу (ст. 293.1). Досить цікавий підхід, щодо виокремлення родового об'єкта передбачений в кримінальному законодавстві Австралії. Так, в КК Австралії є розділ «Рабство і злочини, побідні до рабства», саме в рамках даного розділу передбачена відповідальність за примушування до шлюбу (ст.270.7B). В ряді країн злочини проти свободи передбачені в кримінальному законодавстві в окремому розділі і саме в рамках такого розділу (главу) передбачене таке кримінальне правопорушення, як примушування до шлюбу – Німеччини (&237), Норвегії (ст.253), Узбекистану (ст. 136), Швейцарії (ст. 181a), Швеції (ст.ст. 4c, 4d глави 4).

Так, чи інакше, але закріплюючи примушування до шлюбу як кримінальне правопорушення в рамках зазначених розділів (глав), законодавець і України, і зазначених країн визначив, що, вчиняючи таке правопорушення відбувається посягання, в першу чергу, на свободу особи в аспекті вибору потерпілою особою своєї поведінки, а саме вільно вирішувати вступати чи не вступати в шлюб, коли це робити і з ким, продовжувати шлюбні відносини чи ні.

Свобода людини, безумовно, є необхідною умовою для нормальної життєдіяльності людини, тому захист цього блага закріплено як у міжнародних так і вітчизняних нормативно-правових актах. Так, в Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року зазначено, що всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах. Кожна людина має право на життя, свободу й на особисту недоторканність. Нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані; рабство й работоргівля забороняються в усіх їх видах. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання в межах кожної держави. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи свою власну, і повертатися у свою країну [53]. В ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права зазначено, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основних свобод

1950 року закріплює право кожної людини на свободу й особисту безпеку. У свою чергу, зазначені положення міжнародно-правових актів знайшли втілення в рамках національного законодавства. Так, в ст. 29 Конституції України передбачено право кожної людини на свободу та особисту недоторканність.

Аналізуючи зазначені положення правових актів, А.В. Андрушко звертає на себе увагу той факт, що в міжнародних документах та в Конституції України йдеться про свободу людини, а в кримінальному законодавстві – про волю особи [6, с. 125]. У свою чергу, В.О. Туляков вірно підмічає, що кримінально-правова заборона має бути узгодженою з внутрішнім та міжнародним законодавством [214, с. 45].

Тому вважливо встановити як співвідносяться між собою поняття «свобода» та «воля». Слід відмітити, у кримінальному законодавстві понять «свободи» і «волі» згадується як в Загальній і Особливій частині.

При цьому законодавча ж техніка конструювання правових норм вимагає, зокрема, щоб: 1) терміни, які використовуються для позначення одного й того ж явища в різних галузях права та в межах однієї галузі права, були однаковими; 2) термін відповідав змісту того явища, яке він позначає. Проте КК України досить часто зазначених правил не дотримується [7, с. 27].

Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови, воля – «одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки; відсутність обмежень; свобода, незалежність» [25, с. 202]. Свобода – «відсутність політичного й економічного гноблення, утиску та обмежень; воля; перебування не під арештом, не ув’язненим, не в неволі і т. ін.; життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд; можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі» [202, с.1300]. Тобто, як вірно відмічає А.В. Андрушко, слово «воля» в словнику визначається через відповідник «свобода» і навпаки [6, с. 125].

Цікаво, що термін «свобода» вперше був застосований у Французькій декларації прав людини і громадянина (1789 р.), однак в офіційних джерелах не наведено жодної інформації про застосування поняття «волі» [43, с. 5]. Свобода є універсальною категорією, яка включає в себе різні її прояви [6, с. 125]. Як зазначає Д.А. Кєрімов, «людське життя набуває сенсу лише в умовах справжньої свободи. Лише свобода все людське перетворює в справжнє людське, та лише за умов свободи особистість отримує можливість для розкриття та розвитку своїх здібностей та талантів, для вияву ініціативи та вольових прагнень» [73, с. 433]. С.Ф. Денисова вказує, що поняття «свобода» і «воля» не є тотожними, вони схожі за смисловим значенням, але не є однаковими [43, с. 6]. Свобода визначається вченими, як – можливість людини на власний розсуд визначати місце свого перебування, свободу пересування, право на відсутність нагляду чи охорони; особиста недоторканність – це фізична, духовна, психічна недоторканність особи, її індивідуальна свобода, свобода дій та особистої безпеки від незаконних посягань» [166, с. 7].

Поняття свободи може включати в себе щонайменше, такі аспекти: 1) пізнання необхідного; 2) можливість вибору, наявність альтернативи; 3) захищеність від небажаних впливів (свобода від насилля, голоду, злидарства тощо); 4) свобода як відсутність зовнішніх обмежень («роблю, що забажаю»); 5) здатність досягнення цілей, самореалізація особистості.

Особиста свобода слід охоплювати особисте немайнове благо фізичної особи, суть якого полягає в можливості вільно, на власний розсуд, з метою задоволення власного інтересу та переслідування особистої мети визначати свою поведінку та приймати рішення [209].

Від народження людина є вільною. Вона незалежна у своїх думках, поглядах, переконаннях, а також вона вільна у виборі своєї поведінки. Особа в повсякденному житті керується власною волею відповідно до власних інтересів, потреб, бажань та поставленої мети. Так, свобода постає природною властивістю людини, що закладена в саму її сутність та виступає невіддільним

благом кожного. З огляду на це, можемо стверджувати, що свобода виступає беззаперечною цінністю для усього суспільства [241, с. 254].

Свободу людини можна розглядати у двох аспектах. Перший аспект – це внутрішня свобода; другий аспект – зовнішня свобода. Внутрішня свобода надана людині з народження, є вродженою її властивістю. Внутрішній аспект свободи може, наприклад, проявлятися у свободі людини думати, вірити, дотримуватися певних переконань, поглядів тощо. Юридичне право не може втручатися у внутрішній аспект свободи та її регламентувати. Тому, проголошення в законодавстві окремих держав таких свобод, як думки, віри, переконань не є юридично правильним. Йдеться про свободи вираження тих чи інших проявів свідомості людини [241, с. 253].

Свобода людини як можливість власного вибору, можливість діяти за власною волею та відповідно до власних інтересів і потреб, незалежно від впливу зовнішніх чинників є природною ознакою, закладена в людську сутність еволюційно. Можна дати наступне визначення особистій свободі як правовій категорії. Це реальна можливість людини вчиняти усі дії, які вона вважає за потрібне для забезпечення свого існування та розвитку своєї особистості, якщо вони не суперечать нормам права та не порушують права й законні інтереси інших людей. Таким чином, у суспільстві свобода має певний зміст і обсяг, які формально визначаються нормами права. З цього постає питання належного законодавчого формулювання та забезпечення змісту й обсягу особистої свободи через закріплення певних особистих прав та обов’язків [237, с. 40].

Розрізняють декілька видів свободи, зокрема, вирізняють фізичну, інтелектуальну, моральну, політичну та внутрішню свободу. Право особистої недоторканності в поєднанні з правом на свободу воно означає, по-перше, гарантовану державою свободу людини, яка полягає в наданні їй реальної можливості виконувати всі дії, які особа вважає за потрібне для забезпечення особистого існування та розвитку, якщо вони не суперечать нормам права та не порушують права і законні інтереси інших людей; по-друге, гарантовану

державою особисту безпеку, яка виражається в захисті від посягань на її життя, психічне і фізичне здоров'я, честь і гідність, у недопущенні неправомірного втручання в її особисте і сімейне життя, забезпеченні недоторканності житла і таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції [237, с. 42].

А.О. Побережник зазначає, що «свобода – можливість людини на власний розсуд визначати місце свого перебування, свободу пересування, право на відсутність нагляду чи охорони; особиста недоторканність – це фізична, духовна, психічна недоторканність особи, її індивідуальна свобода, свобода дій та особистої безпеки від незаконних посягань» [166].

Враховуючи наведене, недоторканість також є складовою особистої свободи як право на забезпечення захисту особистої свободи та гарантія її практичного втілення [154].

Враховуючи зазначене та шляхом співставлення понять «свобода» та «воля» у різних аспектах, можна стверджувати, що термін «свобода» є ширшим за своїм змістом. Воля людини є складовою права на свободу, що належить до невід'ємних прав, що гарантуються та охороняються державою [154, с. 23]. Тому вважаємо, що визначаючи родовий об'єкт кримінальних правопорушень передбачених в Розділі ІІІ КК України слід говорити про свободу особи (поряд з честю та гідністю).

В науковій літературі виділяють наступні складові частини свободи: свобода волі людини – це свідома свобода вибору в житті, приватних життєвих рішеннях, обранні життєвих пріоритетів, організації свого життя тощо; суспільна свобода громадянина – права людини в суспільстві та державі, регульована законами; духовна свобода особистості – християнське розуміння свободи духу від рабства гріха та гріховним страстям (тобто від своїх же пристрастей і злих навичок, наприклад, від гніву, нетерпеливості, осуду, жадібності, заздрості, надмірних пожадань плоті тощо) [43, с. 6-7].

Під волею слід розглядати не тільки фізичну якість особи, а й право ніким не бути примушеним робити те, що не передбачено законодавством і бути

вільним у виборі своєї манери поведінки та мати право здійснювати на власний розсуд розвиток своєї особистості (за умови непорушення прав і свобод інших людей), а також гарантована можливість реалізації передбачених конституційних прав і свобод [72].

В. Віндельбанд вважає, що свобода вибору індивіда позбавлена зовнішніх детермінант, а її основою слід вважати внутрішні особистісні процеси. У бутті волі він виокремлює три послідовні фази. «Спочатку формується особливе воління, бажання, котре здатне перейти в дію. На другій фазі реалізується поєднання стримування та врівноваження прагнень із конкретного прийнятого рішення. Та заключна фаза вирізняється імпульсом волі через те, що прагнення перетворюються у відповідні тілесні дії» [30, с. 520]. У такому контексті рішення людини вільне лише тоді, коли існує вибір між варіантами поведінки [242, с. 104].

У науковій літературі кримінальні правопорушення проти свободи особи визначають як суспільно небезпечні діяння, передбачені кримінальним законом та спрямовані на позбавлення або обмеження свободи особи й порушення її особистої недоторканності [167, с. 6]. І тут важливо відмітити, що такі кримінальні правопорушення посягають не лише на свободу пересування, а й на свободу перебування в будь-якому місці, свободу визначення своєї поведінки, свободу спілкування з іншими людьми, при цьому йдеться про здійснення цих можливостей самостійно, за своєю волею, без стороннього примусу. Фізична свобода людини, таким чином, є лише одним із аспектів (елементів), хоч і найважливішим, свободи як більш широкої категорії. У цьому контексті необхідно також зауважити, що окремі з діянь, передбачених розділом ІІІ Особливої частини КК України, можуть взагалі не посягати на фізичну свободу, однак уражають особисту свободу людини в частині можливості вибору нею своєї поведінки [6, с. 127], тобто на свободу волі.

Враховуючи зазначене, вважаємо, що законодавець цілком правильно розмістив ст. 151^2 КК України «Примушування до шлюбу» в розділ ІІІ

кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи адже безпосереднім об'єктом примушування до шлюбу є свобода людини, а саме її складова – свобода волі, в аспекті можливості вільно, на власний розсуд, визначати свою поведінку та приймати рішення щодо вступу в шлюб або не вступу, продовження укладеного шлюбу або ні, вступу у співжиття без укладання шлюбу або продовження такого співжиття, переміщуватися на територію іншої держави або ні із зазначеною метою.

Крім того, слід відмітити, що враховуючи зазначені характеристики, доцільною є думка щодо зміни назви розділу ІІІ Особливої частини КК України на «Кримінальні правопорушення проти свободи, честі та гідності особи», яку досить часто висловлюють у наукові літературі при аналізі різних складів кримінальних правопорушень передбачених в даному розділі [32, с. 6; 68, с. 61]. Такий підхід цілком відповідає етимології слова «свобода». Крім того, статті розділу ІІІ Особливої частини КК України забезпечують кримінально-правову охорону конституційного права на свободу та особисту недоторканість, тому такі зміни сприятимуть єдності термінології ст. 29 Конституції України з назвою розділу ІІІ Особливої частини КК України.

Поряд з цим, є підхід, відповідно до якого, примушування до шлюбу слід відносити до правопорушень що посягають на порядок укладення шлюбу й сімейних стосунків. Так, наприклад, у кримінальному законодавстві Австрії (§ 193), Азербайджану (ст. 176-1), Албанії (ст. 130), Болгарії (ст.ст. 177, 190), Киргизстану (ст.ст. 176, 177), Сербії (ст. 113а), Туркменістану (ст. 162) та Хорватії (ст. 169) примушування до шлюбу розмішені в розділах (главах) злочини проти порядку укладення шлюбу й сімейних стосунків, проти сім'ї та неповнолітні, проти сім'ї, молоді та моральності.

Питання щодо визнання стосунків, на які посягають кримінальні правопорушення проти сім'ї, окремим родовим об'єктом у науці кримінального права є дискусійним. Як відомо, законодавець при здійснені останньої кодифікації в КК України не передбачив окремого розділу Особливої частини, який би об'єднував у собі кримінальні правопорушення

проти сім'ї. Крім того, у розроблюваному проекті КК України також відсутній такий розділ.

Ряд вчених вважають, що кримінальні правопорушення проти сім'ї мають сам самостійний родовий об'єкт та переконані, що слід в КК України передбачити для них окремий розділ [17; 35, с. 226; 47, с. 7]. Так, наприклад, С.Я. Лихова вважає, що в КК України слід передбачити самостійний розділ «Злочини проти інтересів сім'ї, підопічних та неповнолітніх» [131, с. 253], а О. І. Белова – «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх» [17].

Окрім того, слід відмітити, що Україна разом з Естонією залишилися єдиними державами серед країн колишнього СРСР, де немає спеціального розділу (глави), присвяченого зазначеним кримінальним правопорушенням. Такі розділи мають місце і в низці інших зарубіжних КК, наприклад Австрії, Аргентини, Бельгії, Болгарії, Данії, Іспанії, Норвегії, Польщі, Сан-Марино, Сербії, ФРН, Швейцарії, Швеції та ін [51, с. 79].

Поряд із цим, є думка, що створення в Особливій частині КК України окремого розділу про кримінальні правопорушення проти сім'ї та дитини неможливо й недоцільно не тільки тому, що він буде занадто великим, мінливим та неосяжним, а й у зв'язку з тим, що переважна більшість статей такого розділу неминуче буде дублювати багато інших статей кримінального закону [15, с. 401].

Так, чи інакше, питання щодо доцільності виокремлення кримінальних правопорушень проти сімейних відносин у самостійний розділ в КК України не входить у предмет нашого дослідження. Ми з даного аспекту зауважимо наступне, безумовно, що вчиняючи примушування до шлюбу в аспекті ст. 151^2 КК України суб'єкт кримінального правопорушення посягає на суспільні відносини в сфері порядку укладення шлюбу і сімейні стосунки в цілому, але останні виступають не як основний безпосередній об'єкт таких правопорушень, а як додатковий обов'язковий об'єкт, адже при вчинені такого правопорушення страждає в першу чергу свобода особи.

Тому, навіть якщо у вітчизняному кримінальному законодавстві з'явиться самостійний розділ – «Кримінальні правопорушення проти сім'ї», всеодно – враховуючи характеристики примушування до шлюбу, це кримінальне правопорушення за родовим об'єктом слід віднести до розділу ІІІ КК України «Кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності».

Додатковими факультативними безпосередніми об'єктами в різних ситуаціях можуть виступати також здоров'я, статева свобода та статева недоторканість.

За даними Парламентської асамблеї Ради Європи, для дівчат та жінок примушування до шлюбу може супроводжуватись ізоляцією від сім'ї, позбавленням права на освіту, проблемами у сфері репродуктивного здоров'я, небажаною вагітністю, рабством та домашнім насильством у різних формах [255].

Таким чином, відсутність системного тлумачення ст. 152^1 КК України призводить на практиці до складнощів кримінально-правової кваліфікації.

Диспозиція статті 152^1 КК України сформульована таким чином, що потерпілим від цього кримінального правопорушення може бути як жінка, так і чоловік. Водночас чимало міжнародно-правових актів, які ми аналізували раніше, визначають потерпілими саме жінок через те, що дівчат примушують до шлюбу ледь не змалечку.

Крім того, кримінальне законодавство ряду країн визначає потерпілою від примушування до шлюбу саме жінку. Так, наприклад КК Азербайджанської республіки в ст. 176-1 «Примус жінки до вступу в шлюб» передбачає відповідальність за примус жінки до вступу в шлюб [94]. КК Республіки Узбекистан ст. 136 «Примушування жінки до вступу в шлюб або перешкоджання до вступу в шлюб» визначає кримінально караним примушування жінки до вступу в шлюб або продовження шлюбного співжиття або викрадення для вступу в шлюб всупереч її волі, а також перешкоджання жінці вступу в шлюб [107]. У КК Туркменістану немає окремої норми, яка б передбачала відповідальність за примушування до

шлюбу, однак є норма, яка передбачає кримінальну відповідальність за викрадення жінки з метою вступу в фактично шлюбні відносини (ст. 127). Водночас в КК Республіки Таджикистан у ст. 168 передбачено кримінальну відповідальність за видачу заміж дівчинки, яка не досягла шлюбного віку, батьками або опікунами, або особами, яким вона підпорядковується, а так само посередництво або сприяння до видачі заміж [106].

Вітчизняний законодавець, криміналізуючи примушування до шлюбу, ухвалив, на наш погляд, правильне рішення і не розділяє потерпілих і суб'єктів аналізованого кримінального правопорушення за гендерною ознакою. Такого підходу притримується і законодавець більшості проаналізованих нами країн КК Киргизької Республіки, КК Грузії, КК Франції, КК Туреччини, КК Китайської Народної Республіки, КК Пакистану, КК Норвегії, КК Сербії, КК Чорногорії, КК Великобританії тощо.

Безумовно, що жінки набагато частіше стають потерпілими від примушування до шлюбу. О.С. Таран вказує, що на сьогодні спостерігається тенденція до зростання кількості чоловіків, яких примушують до шлюбу [213]. Зокрема, за наведеною статистикою у 75% (1322 зафіксовані випадки) жертвами примусових шлюбів були жінки, у 17% (297 випадків) – чоловіки, а у 8% випадків (145 справ) гендерна приналежність жертв не була встановлена. За даними британської компанії суспільного телерадіомовлення (BBC), щорічно тисячі хлопців в Індії викрадають з метою примушування їх до укладення шлюбів, у тому числі за межами країни [22]. Зазначається, що однією з основних проблем у визначенні кількості примусових шлюбів серед чоловічого населення є небажання чоловіків звертатись по допомогу у спеціальні організації та публічно заявляти про те, що вони вступили у шлюб не за власною згодою [213].

Що стосується віку, то потерпілою особою відповідно до ч. 1 ст. 151^2 КК України може бути особа, що досягла шлюбного віку. Водночас у КК України окремо регламентовано питання відповідальності примушування до шлюбу дитини, тобто примушування до шлюбу особи, яка не досягла шлюбного віку.

Ранній, або дитячий, шлюб – це офіційний або неофіційний союз двох осіб, у випадку коли хоча б одна особа не досягла 18 років. Ранні шлюби є дуже складною та актуальною проблемою, яка постійно підіймається міжнародною спільнотою.

Пункт 2 статті 16 Конвенції про ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок визнає юридично недійсним шлюб та/або заручення з дитиною [80]. Стаття 2 Африканської хартії прав і основ добробуту дитини також встановлює заборону як на ранні шлюби, так і на заручини дівчат і хлопчиків і зобов'язує приймати законодавчих та інших заходів щодо захисту їх прав [10]. У пункті 3 ст. 24 Конвенції про права дитини, передбачено обов'язок держав приймати будь-які ефективні і необхідні заходи з метою скасування традиційної практики [156], що негативно впливає на здоров'я дітей [81]. Ранні та примусові шлюби також потрапляють під дію даної статті, оскільки такі шлюби були визнані міжнародним експертним співтовариством згубними і такими, що приводять до заподіяння фізичної і психологічної шкоди, що дуже негативним чином позначається на можливостях жертви здійснювати свої законні права та захищати власні інтереси [56].

Згідно зі статтями 2 і 3 Конвенції про згоду на вступ до шлюбу, шлюбний вік і реєстрацію шлюбу та статтею 2 Додаткової конвенції про скасування рабства [45; 76], держави-учасники зобов'язані вжити законодавчих заходів для встановлення конкретного мінімального віку вступу в шлюб. Комітети з ліквідації дискримінації по відношенню до жінок і з прав дитини в 1994 році рекомендували державам-учасницям скасувати виключення, які стосуються мінімального віку вступу в шлюб, і встановити для дівчат і хлопців мінімальний вік вступу в шлюб за згодою або без згоди батьків, що дорівнює 18 рокам [54].

Важливість попередження ранніх шлюбів була відзначена і в Цілях сталого розвитку в рамках завдання № 5.3: «ліквідувати всі шкідливі види практики, такі як дитячі, ранні та примусові шлюби …» [142]. Що ж до боротьби з наслідками ранніх і примусових шлюбів була сформульована

задача № 3.7: «до 2030 року забезпечити загальний доступ до послуг з охорони сексуального і репродуктивного здоров’я, включаючи послуги з планування сім'ї, інформування та просвіти, і облік питань охорони репродуктивного здоров'я в національну стратегічну програмах» [143].

Слід зазначити, що ранні шлюби характерні для багатьох країн. Так, найвищі показники офіційно зареєстрованих шлюбів неповнолітніх дівчаток у віці 15-19 років відзначені в Албанії (27,2%) [253], Туреччині (23%) [260] і Киргизстані (19,1%) [155], а найнижчі – в Казахстані (0,9%) [1], Україні (2,2%) [12] і Сербії (5,9%) [232].

Враховуючи зазначені статистичні дані, проблемам таких шлюбів в останні роки приділяється систематична увага з боку світового спільноти. Однак, незважаючи на певний позитивний напрямок, досягнутий в цій галузі, в усьому світі налічується більше 700 мільйоні жінок, які вийшли заміж, будучи дітьми [175].

У 2016 році прийнято Глобальні програмі активізації дій по викоріненню дитячих шлюбів ООН. Важливим і ефективним заходом щодо попередження та ліквідації ранніх шлюбів може вважатися внесення до чинного національного законодавства країн змін, спрямованих на встановлення єдиного шлюбного віку для обох статей не нижче 18 років. Згідно з даними доповіді Генерального секретаря про дитячі, ранні і примусові шлюби від 2018 року, де зазначалося, що у 88% країн мінімальний шлюбний вік офіційно встановлений на рівні 18 років, проте в більш ніж 100 країнах закон при певних обставинах і раніше дозволяє шлюби з дітьми, що молодше 18 років [46].

Враховуючи вищезазначені міжнародні рекомендації, у вітчизняному сімейному законодавстві встановлено шлюбний вік 18 років як для чоловіків, так і для жінок. Безумовно, що законодавець виходив також і з того, що особи до 18 років в силу свого віку не здатні давати повноцінну згоду на вступ до шлюбу, а тому ранні шлюби слід визнати порушенням прав людини і прав дитини.

Що стосується кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу особи, яка не досягла шлюбного віку, то така кваліфікуюча ознака передбачена не лише в КК України, але й у ряді зарубіжних країн, наприклад, в КК Азербайджанської республіки, в КК Грузії кваліфікований склад примушування до шлюбу передбачає вчинення таких дій щодо неповнолітньої особи. Водночас в деяких КК передбачено окремі склади кримінальних правопорушення. Наприклад, у ст. 176 КК Киргизької Республіки закріплено відповідальність за примушування до вступу в фактичні шлюбні відносини з особою, яка не досягла вісімнадцятирічного віку. У ст. 164 КК Республіки Таджикистан передбачено відповідальність за видачу заміж дівчинки, яка не досягла шлюбного віку, а ст. 169 – за укладення шлюбної угоди щодо особи, яка не досягла шлюбного віку, а так само укладання шлюбу з цією особою. Вважаємо абсолютно виправданим підхід вітчизняного законодавця та переконані, що виокремлення в окрему статтю КК України примушування до шлюбу щодо особи, яка не досягла шлюбного віку, є недоцільним та таким, що лише нагромаджує законодавство. Однак, цілком переконані, що така кваліфікована ознака повинна бути обов'язково, оскільки, як вже зазначалось, такі дії щодо неповнолітньої особи особливо травматичні.

Наступним обов'язковим елементом дослідження об'єктивних ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 151^2 КК України, є його об'єктивна сторона. Варіантів визначень поняття об'єктивної сторони у науковій літературі достатньо. Однак, сама по собі їх істотна кількість та різноманіття не свідчить про те, що питання є остаточно вирішеним. Недоліком переважної більшості визначень об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення є те, що дослідники цього питання розглядають зазначену категорію дещо ізольовано, забуваючи про те, що об'єктивна сторона є частиною, яка належить до складу кримінального правопорушення нарівні з іншими його елементами, тобто є складовою системи, яка характеризується органічною єдністю компонентів.

Кожен з елементів й ознак складу кримінального правопорушення, що утворюють його зміст, в реальній дійсності не існує сам по собі, а, зважаючи на основний постулат теорії соціальних систем, перебуває в тісному взаємозв'язку, взаємодії й взаємообумовленості з іншими системними елементами та ознаками соціально-правової системи, якою є для кримінального права склад кримінального правопорушення. Випадіння з системи будь-якого системоутворюючого елемента знищує або повністю видозмінює її.

Об'єктивна сторона складу злочину (кримінального правопорушення) – це зовнішня сторона, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією або бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між ними, а також місцем, часом, способом, обстановкою, засобами та знаряддями вчинення правопорушення [212].

Склад кримінального правопорушення, передбаченого статтею 151^2 КК України, сформульований таким чином, що у ньому не йдеться про наслідки. Суспільно небезпечні наслідки як ознака об'єктивної сторони кримінально караного діяння існують за межами складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 151^2 КК України, а тому це посягання необхідно вважати закінченим з моменту вчинення суспільно небезпечного діяння, описаного у статті 151^2 КК України.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого статтею 151^2 КК України, як зовнішнє вираження суспільно небезпечного посягання на охоронювані цією нормою суспільні відносини включає до свого складу наступні альтернативні форми:

1) примушування особи до вступу в шлюб;

2) примушування особи до продовження примусово укладеного шлюбу;

3) примушування особи до вступу у співжиття без укладання шлюбу;

4) примушування особи до продовження співжиття без укладання шлюбу;

5) спонукання з метою вступу у співжиття без укладання шлюбу особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає;

6) спонукання з метою продовження співжиття без укладання шлюбу особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає. Під даною формою варто розуміти заманювання особи за кордон за допомогою вигаданої причини (наприклад, відвідування хворого родича) чи в інший спосіб. Криміналізація цієї форми діяння пов'язана з тим, що деяких жертв примусового шлюбу спочатку вивозять до іншої країни, де їх примушують одружитися з громадянином цієї країни.

Недоліком є те, що законодавець не вказує, що слід розуміти під «примушуванням» та «спонуканням», що значно ускладнює застосування вказаної норми на практиці. Водночас примушування є одним з найбільш неоднозначних понять чинного кримінального законодавства, яке безсистемно використовуються як у теорії, так і на практиці. Крім того, без однозначної відповіді залишається питання співвідношення «примушування», «примус», «спонукання» та «насильства». У зв'язку з цим виникає необхідність у теоретичному визначенні примушування як кримінально-правової категорії та тлумачення змісту примушування (як ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 151^2 КК України «Примушування до шлюбу»).

Крім ст. 151^2 КК України, «примушування» неодноразово згадується в КК України і як окреме діяння, і як спосіб вчинення кримінального правопорушення. Примушування є способом незаконного проведення дослідів над людиною (ч. 2 ст. 142 КК України) та порушенням встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини (ч. 2 ст. 143 КК України). Водночас примушування є одним із способів перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (ч. 1 ст. 157 КК України) та протиправного впливу на результати офіційних спортивних змагань (ч. 1 ст. 369^3 КК України).

Як самостійне діяння примушування згадується у наступних статтях кримінального закону: примушування до аборту без добровільної згоди потерпілої особи (ч. 2 ст. 134 КК України), примушування до стерилізації без

добровільної згоди потерпілої особи (ч. 4 ст. 134 КК України), примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою (ч. 1 ст. 154 КК України), примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з особою, від якої потерпіла особа матеріально або службово залежна (ч. 2 ст. 154 КК України), примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку шляхом насильства чи погрози застосування насильства або шляхом інших незаконних дій (ст. 174 КК України), примушування священнослужителя шляхом фізичного або психічного насильства до проведення релігійного обряду (ч. 2 ст. 180 КК України), втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного акту з використанням обману, шантажу, уразливого стану особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства (ст. 258-1 КК України), примушування працівника залізничного, повітряного, водного, автомобільного, міського електричного чи магістрального трубопровідного транспорту до невиконання своїх службових обов'язків шляхом погрози вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням майна цього працівника чи близьких йому осіб (ст. 280 КК України), ввезення в Україну творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, з метою збуту чи розповсюдження або їх виготовлення, зберігання, перевезення чи інше переміщення з тією самою метою або їх збут чи розповсюдження, а також примушування до участі в їх створенні (ст. 300 КК України), ввезення в Україну творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру з метою збуту чи розповсюдження або їх виготовлення, зберігання, перевезення чи інше переміщення з тією самою метою, або їх збут чи розповсюдження, а також примушування до участі в їх створенні (ст. 301 КК України), втягнення особи в заняття проституцією або примушування її до зайняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану цієї особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, або сутенерство (ст. 303

КК України), примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, тобто вимога виконати чи не виконати договір, угоду чи інше цивільно-правове зобов’язання з погрозою насильства над потерпілим або його близькими родичами, пошкодження чи знищення їх майна за відсутності ознак вимагання (ст. 355 КК України), примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку прокурора, слідчого або працівника підрозділу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність (ст. 373 КК України), перешкоджання з’явленню свідка, потерпілого, експерта до суду, органів досудового розслідування, тимчасових слідчих та спеціальної тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку, а також до давання завідомо неправдивих показань чи висновку шляхом погрози вбивством, насильством, знищенням майна цих осіб чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять, або підкуп свідка, потерпілого чи експерта з тією самою метою, а також погроза вчинити зазначені дії з помсти за раніше дані показання чи висновок (ст. 386 КК України), опір начальникові, а також іншій особі, яка виконує покладені на неї обов’язки з військової служби, або примушування їх до порушення цих обов’язків (ст. 404 КК України).

Оглядовий аналіз змісту вказаних статей та науково-практичних коментарів до них дає можливість зазначити про відсутність єдиного уніфікованого підходу як законодавця, так і науковців, щодо визначення поняття «примушування» в рамках кримінального закону. Крім того, немає єдиного підходу і щодо співвідношення примушування із суміжними категоріями, такими як насильство, погроза і т.д.

У тлумачних словниках української мови примус/примушування визначено як: вимагати в когось виконання чогось незалежно від його волі, бажання; спонукати когось робити, виконувати що-небудь [124, с. 615]; своєю дією, вчинками викликати певні дії, вчинки, стан, ставлення до чого-небудь тощо у когось іншого; викликати у кого-небудь якусь дію, вчинок тощо; своїми зусиллями викликати, зумовлювати вияв чого-небудь [157, с. 735].

У свою чергу в науковій літературі є декілька підходів щодо визначення примушування в рамках кримінального права:

1. Як вплив на людину з метою змусити її вчинити або ж навпаки утриматись від вчинення певних дій (незаконний вплив на людину й метою змусити її вчинити певні дії, змінити характер діяльності чи не вчиняти того, що особа збиралася робити; вплив на особу проти її волі, що обмежує свободу вибору поведінки з метою змусити діяти згідно з волею особи, що примушує; умисний психічний (можливо, із застосуванням фізичної сили) вплив на особу, учинений проти чи поза волею потерпілого з метою змусити його виконати яку-небудь дію чи утриматися від її виконання, у процесі якого поставлена злочинцем мета була реалізована (потерпілий дав згоду або розпочав виконання дій, що від нього вимагалися); незаконний вплив на психіку особи, унаслідок якого остання обмежується в можливості чинити відповідно до своєї волі й вимушена обрати ту поведінку, що їй нав'язують і яка суперечить її бажанням [23]; психічний вплив на особу [153, с. 981-982]; вплив на психіку особи [240, с. 11]; незаконний вплив (тиск) на особу, внаслідок якого порушуються її права та обмежується свобода волевиявлення [65, с. 68].

2. Як вимогу (усна, письмова або невербальна вимога, висловлена в категоричній формі пропозиція потерпілому вчинити негайно чи в обумовлений час певні дії або утриматися від їх учинення [182, с. 139]; поєднання вимоги (доведення в категоричній формі за допомогою будь-яких засобів до відома потерпілого певного варіанту його поведінки, який є бажаним для пред'явника вимоги) з погрозою (доведення за допомогою будь-яких засобів до відома потерпілого певного варіанта своєї поведінки, який є небажаним дія останнього, у разі невиконання ним висунутої вимоги)) [9, с. 9-10].

3. Як тиск (психічний і (або) фізичний тиск на потерпілого в будь-якій формі [41, с.95].

4. Як наполегливу пропозицію (наполеглива пропозиція звернена до потерпілого, негайно або через певний час вчинити певні дії чи утриматись від їх учинення [201, с. 10].

Проаналізувавши етимологію слова «примушування», а також підходи науковців щодо змісту поняття «примушування» в кримінальному праві зазначимо наступне. Визначаючи поняття «примушування», особливу увагу слід звернути на філософську категорію «свобода», а саме на «свободу волі». Свобода волі полягає в закладеній можливості здійснювати або не здійснювати одні і ті ж дії, або, як формулює цю думку Декарт, швидше за все вона знаходить своє місце в тому, що, стверджуючи або заперечуючи, уникаючи чи переслідуючи які-небудь речі, котрі пропонуються розумом, ми діємо таким чином, що не відчуваємо жодної примусової сили. Особа вільна тільки в тому випадку, коли її дії не залежать від сторонньої примусової сили; втрачає свободу, як тільки її дії починають залежати від примусової зовнішньої сили; таким чином, у підсумку свобода волі означає не що інше, як залежність дій від сторонньої примусової сили. Автономія волі полягає у відсутності фізичного та психологічного примусу. Свобода волі має місце, по-перше, тільки при здійсненні усвідомлених дій (бездіяльності), по-друге, в ситуації, коли є вибір поведінки. Отже, примус протистоїть свободі волі.

Якщо людину примушують до вчинення певної дії або утриматись від неї, в такому випадку свобода волі зникає. Із презумпції свободи волі можна зробити висновок, що в людини не було свободи волі, розуміючи, що мав місце примус, який являє собою зовнішній вплив на психіку людини. Доречність визначення примушування через вплив, а не інші поняття, виходить зі змісту останнього. Вплив – це дія, яку певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета; впливати/вплинути - діяти певним чином на кого-, що-небудь [3].

У випадках коли вплив вчиняється з особистою метою та без урахування особистих потреб і настанов об’єкта впливу та полягає в грубому ігноруванні процесів критики сприйняття й, головне, самостійності у відображенні явищ

об’єктивної реальності в його свідомості (пригнічення або ігнорування емоційно-вольових процесів), є наявними ознаки незаконного психічного впливу (впливу на психіку). Водночас, важливо наголосити, що не будь-який психічний вплив вимагає застосування заходів саме кримінально-правового характеру. В даному аспекті погоджуємось з Є.Л. Стрельцовим, що кримінальне право «ultima ratio», тобто є «останнім засобом», який має у своєму арсеналі будь-яка цивілізована країна для подолання найбільш суспільно небезпечних діянь [210].

Саме тому важливо говорити саме про небезпечний психічний вплив. При цьому не слід ігнорувати наявність конкретних життєвих ситуацій, коли примушування, розраховане на повне підкорення волі потерпілої особи, створення безвихідного становища, коли відсутній вибір поведінки, за винятком тієї, яку вимагає злочинець, і особа діє всупереч своїм бажанням і своїй волі. Також, слід враховувати й те, що так як всі люди індивідуальні, а тому володіють різним обсягом свободи волі, мають особливості психічного стану, тому вироблення єдиного критерію, який давав би можливість встановити, що той чи інший вплив на психіку є незаконним – неможливо. Поряд з цим, можна з впевненістю говорити, що коли мова йде про цькування, немотивовану агресію, словесні образи, погрози, приниження, які в результаті призводять до патологічної (тобто з істотними розладами емоційного стану) психологічної залежності, депресії та змушують особу діяти так як бажає особа, яка впливає, а не відповідно до своїх бажань – це є проявами незаконного впливу. Крім того, такий вплив має бути цілеспрямований, адже направлений на досягнення визначеної мети особи, яка здійснює вплив [13].

Згідно визначення, наведеного академічним тлумачним словником української мови слово «примушувати» варто розуміти як: «1) вимагати в кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання; 2) своєю дією, вчинками викликати певні дії, вчинки, стан, ставлення до чого-небудь і т. ін. у когось іншого; 3) своїми зусиллями викликати, зумовлювати вияв чого-

небудь. А «спонукати» як: «викликати в кого-небудь бажання робити що-небудь; змушувати, схиляти, заохочувати до якоїсь дії, певного вчинку [2].

Разом з тим, з точки зору практичної психології значення слова «спонукання» містить більш конкретне пояснення: «спонукання – варіант позитивної мотивації, воно відрізняється від різних варіантів негативної мотивації, коли бажання щось робити викликається болем або страхом» [24, с. 53].

Кримінально-правова доктрина також містить аргументовані позиції стосовно того, що під час спонукання характер дій є набагато ширшим (О. Храмцов [121], М. Шаргородський [235]), оскільки, «окрім психічного насильства, це можуть бути й обіцянки, підкуп, умовляння тощо». В.І. Борисов також вважає, що «поняття «спонукання» за обсягом є ширшим, ніж поняття «примушування», тому що виражається не тільки в психічному впливі на особу, що є характерним для примушування, а й в обіцянках, підкупі тощо [20]. Н.М. Ярмиш зазначає, що «примушування та спонукання є самостійними видами позбавлення чи обмеження волі потерпілої особи при одночасному нав’язуванні власної волі іншій особі. Розмежовуючи дані категорії, вчений зазначає, що право вибору подальшої поведінки при примушуванні, на відміну від спонукання, не надається. Водночас, при примушуванні особа або виконує те, до чого примушують, або страждає від погрози. У цьому й полягають критерії відмежування цих понять» [239, с. 38, 42].

Отже, «спонукання» розуміємо як позитивно забарвлені дії (позитивна мотивація), які спрямовані на формування власного бажання в іншої особи вчинити щось, які можуть виражатися в тому числі і в обіцянках, підкупі тощо, а «примушування», у свою чергу, – дії з негативною мотивацією, спрямовані на схиляння особи до вчинення певних дій всупереч її волі. Саме тому дотримуємось позиції, що складова «спонукання» у контексті досліджуваного кримінального правопорушення не відповідає змістовному навантаженню, яке несе в собі дана кримінально-правова норма, таке формулювання є невдалим та вимагає відповідних змін, а саме заміни «спонукання» на «примушування».

З приводу співвідношення примушування та примусу. Одразу зауважимо, що в науковій літературі є декілька думок щодо їх співвідношення. Так, категорії «примушування» та «примус» співвідносяться як ціле та частина, термін «примушування» є ширшим за термін «примус», адже «примушування» включає у себе також обіцянки, обман, підкуп. Ще один підхід, що дані категорії не перетинаються, обидва цих явища спрямовані на здійснення впливу на потерпілого, але в них принципово відрізняються способи такого впливу. Так, застосування серйозного насильства, погроза заподіяння смерті або значної шкоди здоров'ю становлять не примушування, а примус. Ненасильницькі способи впливу на волю особи (переконання, обман, підкуп) не створюють стану примусу. Крім того, є позиція, що терміни «примус», «примушування» є рівнозначними за змістом, адже слово «примус» означає як явище, діяння взагалі, так і сам процес діяння, що триває в часі, а «примушування» – лише сам процес діяння, що триває в часі [40, с. 152].

На основі аналіз положень як Загальної так і Особливої частин КК України та наукової літератури ми погоджуємось з тими науковцями, які вважають, що відмінності між примушуванням та примусом є непотрібним штучним створенням наукових абстракцій, які можуть лише ускладнити правотворчу та правозастосовчу діяльність. Поняття «примушування» та «примус» у межах кримінального права варто розуміти як слова-синоніми та не ускладнювати кримінально-правову науку пошуком критеріїв щодо їх розмежування [200, с. 118].

Враховуючи, що примушування є впливом, виникає питання, чи цей вплив тільки психічний чи може бути доповнений фізичним? На це питання не можливо відповісти без встановлення змісту категорії «насильство» та співвідношення «примушування» та «насильства».

У науковій літературі насильство визначають по-різному: примус до дій, що суперечать бажанням особи [165, с. 88]; дія, яка гнобить, образлива, незаконна й свавільна [42, с. 133]; зовнішній вплив на людину або групу людей, примушування, завдання збитків життю й власності, які здійснюються

всупереч волі тих, проти кого вони спрямовані; фізичний або психічний вплив однієї особи на іншу, який порушує право останньої на особисту недоторканність, з метою досягнення певного злочинного результату [83]; умисний, протиправний енергетичний вплив на органи і тканини організму людини, їх фізіологічні функції, шляхом використання матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) та/або вплив на її психіку шляхом інформаційного впливу, що вчиняється шляхом дії або через бездіяльність всупереч або поза її (людини) волі, здатний заподіяти смерть, фізичну та/або психічну травму, а також обмежити свободу волевиявлення або дій людини [67].

Тобто, науковці визначають насильство і як примус, і як вплив, і як застосування сили, при цьому визначаючи форми його прояву: психічне і фізичне насильство.

Водночас думки вчених різняться і щодо співвідношення насильства і примушування. Так, в літературі наголошують, що примушування (примус) є одним із виявів психічного насильства, поряд із погрозою [44, с. 67].

За іншого підходу, примус від насильства відрізняється тим, що, по-перше, насильство вирізняється заподіянням певної шкоди іншій особі (особам), які є безпосередніми жертвами насильства; основна мета примусу полягає не лише в завданні шкоди примушуваному, а насамперед, у вчиненні останнім певного діяння на користь особи, яка примушує. Насильство у процесі вчинення примусу фактично виступає способом примушування іншої особи до вчинення певних дій чи бездіяльності [52, с. 15]. За такого підходу примус є більш широким поняттям ніж насильство. Фізичне і психічне насильство виступає способом примусу поряд з ненасильницькими способами. На відміну від примусу, насильство не зазіхає на свободу особистості, його об’єктом виступають життя, здоров’я і тілесна недоторканність людини. Насильство є лише частиною, одним із видів примушення, яке за своїм обсягом ширше й багатше. Воно може діяти й через

майнову, організаційну сфери тощо, насильство ж завжди діє безпосередньо на особу через її біологічну підструктуру.

Ще один підхід зводиться до того, що не існує фізичного примушування як такого, адже те, що за традицією називають «фізичним примушуванням/примусом» є насильством, яке слугує додатковим засобом впливу на психіку особи, яка примушується. Тому примушування є психічним насильством, яке може підкріплюватися насильством фізичним [239, с. 68].

Примушування та насильство відрізняються за механізмом впливу на свободу волі. За примушування вплив здійснюється лише проти волі особи, а за насильства – як проти, так і поза волею та (або) свідомістю особи. За результатами впливу на свободу волі примушування призводить до обмеження свободи волі, а насильство – до обмеження чи виключення свободи волі. За характером і ступенем суспільної небезпечності застосовуваного насильства як способу впливу на волю насильство передбачає більш високий ступінь небезпечності діяння, ніж примушування, оскільки примушування не передбачає застосування шкоди життю людини та є способом, який істотно знижує ступінь тяжкості шкоди здоров'ю.

Тому ми погоджуємось з підходом, відповідно до якого, примушування передбачає як психічний, так і фізичний вплив на особу. При цьому наголошуємо, що фізичний вплив застосовується не завжди, а лише може бути доповнювати психічний вплив.

Фізичний вплив при примушуванні відрізняється від фізичного насильства тим, що останнє може мати мету задоволення потреби в самому насильстві, тобто насильство як самоціль, або ж застосовується з метою нейтралізувати потерпілого, тоді воно не матиме ознак примушування. Тому безпосереднє заподіяння шкоди здоров'ю не є різновидом обмеження свободи волевиявлення.

Що ж до правової характеристики психологічного насильства, то цей феномен ототожнюється часто з неправомірним психологічним впливом. Так, у постанові Пленуму ВСУ «Про застосування судами законодавства про

відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність», психологічний вплив визначається шляхом вказівки на погрозу застосувати насильство, знищити майно, розголосити певні відомості тощо, а в постанові Пленуму ВС» «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», як приклад психологічного насильства, наводиться погроза завдання фізичної, моральної чи майнової шкоди [178]:

– психологічний вплив при погрозі людині тим, що у майбутньому будь-які права чи законні інтереси цієї людини або небайдужих їй осіб будуть поставлені під загрозу;

– психологічний вплив при створенні загрози негайного завдання будь-якої шкоди, будь-яким правам чи законним інтересам людини чи небайдужих їй осіб, а також імітація такої загрози (наприклад, створення стану, що загрожує небезпекою життю або здоров'ю людини, чи імітує таку небезпеку);

– психологічний вплив при погрозі негайного поставлення під загрозу будь-яких прав чи законних інтересів людини чи небайдужих їй осіб, а також імітація такої загрози.

Р.В. Кифлюк відзначає, що «психологічне насильство – це дії, які самі собою не нанесли фізичного болю, проте стали причиною душевних страждань потерпілого» [75, с. 54].

Разом із тим, психічне насильство, як зазначається в науковій літературі, – «це суспільно небезпечний, протиправний вплив на психіку іншої особи або групи осіб, який здійснюється з негативістських або інструментальних мотивів в інформаційній формі всупереч або поза волею цих осіб, впливає на свободу їх волевиявлення або спричиняє психічну або фізіологічну травму» [127].

Різновидом психічного насильства можуть бути погрози. М.І. Хавронюк зазначає, що «погрозу слід тлумачити широко – це можуть бути погроза заподіяння фізичного насильства; шантаж – погроза розголосити компрометуючі або інші відомості, які потерпіла особа бажає зберегти в

таємниці (наприклад, повідомлення про засудження в минулому чи про наявність венеричного захворювання), або викрити в поведінці, яка компрометує особу, або заподіяти іншої шкоди (звільнити з роботи, розлучитися, позбавити засобів до існування, виселити з житла, відібрати дитину, знищити майно, заподіяти шкоду рідним чи близьким); залякування задля створення вигідної для себе обстановки, поставлення потерпілої особи в залежне становище (наприклад, доведення до потерпілої особи наміру продати її в рабство чи сутенерам для втягнення її в проституцію або піддати груповому зґвалтуванню)» [225].

Отже, в результаті проведеного аналізу, варто резюмувати, що в контексті дослідження кримінального правопорушення у вигляді примушування до шлюбу встановлено, що поняття «примус» та «примушування» слід вважати за синоніми; при «примушуванні» може бути застосоване «насильство», яке у свою чергу може бути як фізичним, так і психологічним, так як психічний та фізичний вплив при примушуванні не обмежуються лише насильством, це не тотожні поняття. Злочинець для досягнення результату може застосовувати, наприклад, погрози, залякування. Зазначений аспект буде предметом наступних наукових розвідок.

Враховуючи зазначене, вважаємо, що під примушуванням в кримінальному праві слід розуміти незаконний, цілеспрямований, психічний вплив на особу, який може супроводжуватися фізичним, з метою змусити особу виконати яку-небудь дію чи утриматися від її виконання, всупереч її волі.

Якщо екстраполювати вказане визначення в контекст ст. 151^2 КК України, то під примушуванням, в рамках вказаної статті, слід розуміти незаконний, цілеспрямований, психічний вплив на особу, який може супроводжуватися фізичним, з метою змусити її вступи в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу у співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, всупереч її волі.

Цікавим є те, що розробники проєкту нового КК України досить скоротили зміст примушування до шлюбу і він виглядає наступним чином - Стаття 4.5.9. «Примушування до шлюбу»: «Особа, яка шляхом погрози примусила іншу особу до: а) вступу в шлюб чи співжиття без укладання шлюбу, б) продовження примусово укладеного шлюбу чи співжиття без укладання шлюбу, або в) переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, для вступу в шлюб чи співжиття без укладання шлюбу або продовження такого шлюбу чи співжиття» [180].

Таким чином автор досить звузили об'єктивну сторону, адже серед способів примушування передбачила лише погрозу. В той же час в цьому ж проєкті КК України передбачена ст. 4.5.8. «Примушування»: «Особа, яка шляхом погрози чи насильства щодо потерпілої особи або її близької особи примусила іншу людину вчинити чи не вчинювати певну дію, крім випадків, передбачених статтями 4.5.9, 4.5.10, __, __, __, 7.5.9, … цього Кодексу». Таким чином, самі автори вказують на те, що примушування ширше за погрозу і нею не охоплюється. Ми ж вважаємо за необхідністю в примітці до статті передбачити, що слід розуміти під примушуванням та спонуканням у рамках ст. 152-1 КК України, а в проєкті КК України в Розділі 1.3. 2 «Значення термінів Кримінального кодексу» доцільно передбачити зміст вказаних категорії.

Також важливо зауважити, що абсолютно виправданим є підхід законодавця, який передбачив, що кримінальне правопорушення, передбачене статтею 151^2 КК України є формальним за складом. Тому, для кваліфікації цього діяння як закінченого, необов'язкове настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді, наприклад, подання документів для реєстрації шлюбу або ж реєстрації шлюбу.

Звернемося до судової практики.

На розгляді Хортицького районного суду м. Запоріжжя перебуває кримінальне провадження щодо вчинення Особою 1 кримінального правопорушення, передбаченого ст. 151^2 КК України. За матеріалами даного

провадження вбачається, що гр-н Республіки Мексика Особа 1 примушує Особу 2 до продовження шлюбних відносин, що зареєстровані 11.05.2017 р. в Мексиканських Сполучених Штатах. При цьому, Особа 1 маніпулює малолітньою дитиною (яку за рішення Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя в цивільній справі про забезпечення повернення дитини до Мексиканських Сполучених Штатів було постановлено повернути Особі 1) та змушує Особу 2 до подружжя. На час виконання даного дослідження справа по суті не вирішена та перебуває в процесі провадження [222].

Цікавим є наступний випадок. Особа 1 з 2001 року перебуває в шлюбі з Особою 2, від якого в неї є син Особа 4, 2008 року народження. Більше року сімейне життя заявниці не ладилося і постійно погіршувалося, в родині все частіше почали виникати сварки, які переростали в серйозні конфлікти, під час яких поведінка Особа 2 була занадто агресивною, він почав погрожувати Особі 1 та її дітям скрутою, відбиранням грошей, позбавленням роботи, а також відібранням дитини – Особи 4. Починаючи з літа 2018 року, Особа 2 систематично вчиняв та вчиняє проти заявниці та її неповнолітнього сина Особи 3 психологічне та економічне насильство, що виражається в постійному тероризуванні, приниженнях, залякуваннях, спрямованих на обмеження свободи й гідності, націлених на значне погіршення умов життя, фізичного й психологічного здоров`я через відчуття постійної небезпеки й тривоги та через нездатність захистити себе та дитину в умовах, що склалися. В січні 2022 року Особа 1 звернулася до суду з заявою про розірвання шлюбу. Однак, на разі Особа 2 примушує Особу 1 до продовження спільного проживання та шлюбних відносин, використовуючи при цьому вмовляння, обіцянки, погрози щодо застосування насильства до Особи 3, а також відібрати та назавжди лишити можливості бачитися та спілкуватися зі спільним сином – Особою 4 [185]. Можемо спостерігати, що даний випадок підтверджує тезу автора щодо того, що психологічний та фізичний вплив, який застосовується до потерпілої особи під час примушування до шлюбу є ширшим за поняття насильства.

Також. Вітчизняна практика має випадки, коли слідчі передчасно закривають провадження з причин відсутності складу кримінального правопорушення за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 151^2 КК України. Так, наприклад 14 лютого 2020 року Слідчий суддя Білоцерківського міськрайонного суду Київської області виніс ухвалу, в якій задовольнив скаргу Особи 1 на постанову про закриття кримінального провадження, встановивши, що остання була прийнята передчасно, оскільки не були належним чином перевірені доводи, викладені в заяві Особи 2 про вчинення кримінального правопорушення та не надана оцінка зазначеним доводам. Крім того, постанова є не вмотивованою, оскільки в ній не зазначено, які данні були встановлені слідчим під час проведення досудового розслідування у кримінальному провадженні, за ознаками кримінального правопорушення у вигляді примушування до шлюбу, передбаченого ч. 1 ст. 151-2 КК України [221]. А відтак постанова про закриття провадження була скасована та продовжено досудове розслідування.

Отже, в порівнянні з насильством примушування є більш широким поняттям. При цьому, під таким насильством слід розуміти – психічне чи фізичне насильство чи погрози його застосування до потерпілої особи чи її близької особи, чи шантаж – погрозу знищити чи пошкодити майно потерпілого, чи викрасти потерпілого, чи позбавити його волі, чи розголосити відомості про потерпілого, котрі потерпілий бажає зберегти в таємниці, чи іншим чином обмежити права, свободи, чи законні інтереси потерпілого (чи його близької особи). Зміна у функціонуванні психічних процесів (тобто психологічний вплив) може відбуватися в результаті таких протиправних форм впливу на психіку, як погрози, систематичне фізичне насильство, цькування, насильницьке впровадження певних критичних (наприклад, релігійних) настанов насильника, позбавлення дозвілля, вільного часу з метою формування залежності, пригніченого стану, патологічного стану підкорення тощо. Усі ці форми протиправного психологічного впливу є характерними для сімейного (домашнього) насильства.

Фізичне і психічне насильство виступає способом примушування поряд із ненасильницькими способами. На відміну від примушування, насильство не завжди зазіхає на свободу особистості, його об'єктом виступають життя, здоров'я і тілесна недоторканність людини. Крім того, примушування завжди відбувається з певною метою, що не є обов'язковою ознакою насильства, а саме примушування до шлюбу в контексті досліджуваної норми.

2.2. Суб'єктивні ознаки примушування до шлюбу за законодавством України та зарубіжних країн

Суб'єктивні ознаки будь-якого кримінального правопорушення, в тому числі й примушування до шлюбу, охоплюються двома його елементами: суб'єктом складу кримінального правопорушення та суб'єктивною стороною складу кримінального правопорушення.

Суб'єктом кримінального правопорушення, за визначенням П.С. Матишевського, вважається фізична особа, яка вчинила заборонене кримінальним законодавством діяння у віці, з якого може настати кримінальна відповідальність, та яка усвідомлювала суспільну небезпечність такого діяння і керувала ним [140, с. 12-13].

Суб'єкт кримінального правопорушення - це конкретна особа, якій притаманні також такі певні соціальні властивості як демографічні, морально-психологічні, психофізичні. Їх сукупність утворює індивідуальність людини, який, у свою чергу, охоплюється поняттями «особа, що вчинила кримінальне правопорушення» чи «особа правопорушника». «Кримінологічна наука трактує ці поняття і як сукупність соціально значущих ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні кримінального закону, у поєднанні з іншими (неособистими) умовами та обставинами, що впливають на її кримінально карану поведінку [125, с. 78].

У ч. 1 ст. 18 КК України закріплено, що «суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, котра вчинила кримінальне

правопорушення у віці, із якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність» [113]. Дане визначення затверджує, що суб'єкт кримінального правопорушення, як елемент його складу, характеризується трьома обов'язковими ознаками: це фізична особа, осудна, що досягла певного віку.

За загальноприйнятим підходом ознаки суб'єкта кримінального правопорушення поділяються на загальні і додаткові. Так, «загальними ознаками є осудність, вік і вчинення кримінального правопорушення фізичною особою. Ці ознаки є обов'язковими для всіх складів кримінальних правопорушень», в тому числі і для примушування до шлюбу, і «відсутність хоча б однієї з них означає відсутність у діянні особи складу такого діяння» [86]. Додаткові ознаки суб'єкта визнаються факультативними не для посягання, а для загального поняття суб'єкта кримінального правопорушення, адже, якщо конкретна норма передбачає наявність специфічних ознак складу, вони стають обов'язковими.

Розглянемо особливості суб'єкта примушування до шлюбу.

У першу чергу, суб'єктом кримінального правопорушення у вигляді примушування до шлюбу є виключно фізична особа.

Згідно зі ст. 24 Цивільного кодексу України людина, як учасник цивільних відносин, вважається фізичною особою [230]. Фізична особа має низку ознак, за допомогою яких законодавець має можливість у відповідних статтях (частинах статей) Особливої частини КК України передбачати види кримінальних правопорушень зі спеціальним суб'єктом (наприклад, професія, посада, громадянство, стать тощо).

Ознакою суб'єкта кримінального правопорушення є вік особи. Так, відповідно до положень ст. 22 КК України «кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років» [113]. При цьому, кримінальний закон окремо визначає випадки, коли кримінальна відповідальність може наставати

з 14 років (знижений вік), або з 18 років (підвищений вік кримінальної відповідальності).

Наступною загальною ознакою, яка характеризує суб'єкта складу кримінального правопорушення, є його осудність. Відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої діяння (бездіяльність) та керувати ними. Відповідно, неосудна людина – протилежне поняття осудності – не може бути суб'єктом кримінального правопорушення. Разом з тим, кримінальне правопорушення може бути вчинено обмежено осудною особою – «підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення кримінального правопорушення, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними» [113].

Однак, при характеристиці суб'єкта кримінального правопорушення, не можна упускати, що суб'єкт кримінального правопорушення в об'єктивній дійсності існує не сам по собі, а у взаємозв'язку з іншими елементами складу кримінального правопорушення.

Відтак, характеристика такого елементу складу кримінального правопорушення, попри його зовнішню простоту, має істотне значення для встановлення меж криміналізації відповідних діянь, їх розмежування в процесі кваліфікації та врахування при застосуванні відповідальності тощо.

Суб'єкт простого складу примушування до шлюбу загальний, тобто ним є фізична осудна особа, яка досягла 16 років. Суб'єктом кримінального правопорушення може бути як чоловік, так і жінка.

Із позицій кримінологічної характеристики суб'єкта зазначеного кримінального правопорушення ним часто виступає інший з подружжя або бувший із подружжя, або особа, яка перебуває з потерпілою у відносинах фактичних сімейно-правових відносин, – батьки, інші близькі родичі.

Зазначене повністю відповідає ідеології, закладеній у норми Стамбульської конвенції, що спрямована на формування кримінально-

правового захисту потерпілої особи від її близьких родичів. З позицій кримінологічної характеристики особи злочинця - це можуть бути такі учасники сімейно-правових відносин, як: чоловік або дружина; бувший член подружжя, співмешканець або співмешканка; бувший співмешканець або співмешканка, або треті особи (батьки, інші родичі, особи які перебувають в інтимних «позасімейних» відносинах. Щодо останніх наголошуємо саме на «позасімейних», а не «позашлюбних відносинах») [130].

Для подальшого вивчення цього питання необхідно визначитися з категорією «близькі родичі».

Так, у чинному законодавстві України неоднозначно вирішується питання щодо кола осіб, які є близькими родичами.

Цивільний кодекс України однозначно не встановлює переліку осіб, яких варто вважати близькими родичами, однак містить ряд статей, в яких згадується така правова категорія, наприклад у ст. 405 ЦК України встановлено право членів сім'ї власника житла на користування таким житлом; ст. 1253 встановлює перелік осіб, які не можуть бути свідками при посвідченні заповіту і серед них члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом [230], але однозначного переліку кола близьких родичів цей нормативно-правовий акт не встановлює.

За сімейним законодавством України у ст. 3 Сімейного кодексу встановлюється, що сім'ю становлять особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки [197]. Однак, знову немає таки чіткого переліку близьких родичів цей закон не надає.

Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Члени сім'ї – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії

споріднення. До членів сім'ї належать: 1) подружжя; 2) батьки (мати, батько, теща/тесть – зять, свекор/свекруха – невістка) й дитина (діти); 3) брати й сестри; 4) дід (баба) й онук (онука); 5) усиновителі (усиновитель) й усиновлений; 6) вітчим (мачуха) й пасинок (падчерка). Окрім того, прирівнюватися до членів сім'ї можуть: фактичне подружжя, піклувальник і опікуваний, фактичні вихователі й вихованці, якщо вони спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає [144].

Кримінально-процесуальний кодекс, який втратив чинність, містив такий перелік близьких родичів: батьки, дружина, чоловік, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, внуки [122]. Цей перелік теж не можна визнати достатнім.

Ми схиляємось до визначення кола близьких родичів, який встановлено у Кримінальному процесуальному кодексі України, а саме: близькі родичі та члени сім'ї – чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі [120].

Отже, частіше суб'єктом примушування до шлюбу є особа, що має сімейну владу над потерпілою особою (батько, дід, мати). Проблема особи має загальнозначущий характер, безпосередньо стосується всього суспільства, вивчається багатьма науками, проте кожною наукою – із позицій свого предмета. Характерно, що особи, які за природою своїх родинних чи/та сімейний стосунків, в першу чергу, повинні піклуватися про інтереси особи, найчастіше виступають примушувачем в контексті ст. 152^1 КК України, що підвищує їх ступінь суспільної небезпеки в порівнянні з іншими суб'єктами досліджуваного кримінального правопорушення, які не пов'язані з

потерпілою особою родинними зв'язком. Більше того, близькі родичі можуть і повинні розглядатися нами як спеціальні суб'єкти примушування до шлюбу.

Наступним елементом складу примушування до шлюбу є суб'єктивна сторона, визначення особливостей якої потребує встановлення самого поняття.

Під суб'єктивною стороною кримінального правопорушення в науці кримінального права «розуміють психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків, що характеризуються конкретною формою вини, мотивом і метою діяння» [90, с. 29].

Як зазначає Р.В. Вереша, «поняття вини у межах психологічної теорії вини (що лежить в основі діючого кримінального закону) характеризується таким: вина – це психічне ставлення особи до злочинного діяння та його наслідків; вина – це умисел або необережність; до кожного психічного акту певною мірою входять два елементи (аспекти) – інтелектуальний та вольовий. Інколи виокремлюється і третій елемент (аспект) – емоційний; вина є умовою кримінальної відповідальності; усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини» [27, с. 11]. На положеннях психологічної теорії вини ґрунтується визначення поняття вини у ст. 23 КК України.

Як слушно вказує С.О. Харитонов, «форма вини є обставиною, яка підлягає доказуванню у кримінальному провадженні. Залежно від психічного ставлення суб'єкта до свого діяння та наслідків, спричинених діянням, вина поділяється на умисну та необережну. У будь-якому випадку суб'єкт, як мінімум, повинен передбачати чи мати можливість передбачити настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння» [228].

Поняття «суб'єктивна сторона» у чинному кримінальному законі не застосовується, а розкривається шляхом використання таких понять як вина, мотив, ціль, кожне з яких характеризує психічну сутність кримінального правопорушення з різних сторін. При цьому, кримінально-правове значення перелічених ознак є різним; якщо, наприклад, вина є обов'язковою ознакою будь-якого складу кримінального правопорушення, то мотив і ціль належать

до факультативних ознак. Вони стають обов'язковими лише тоді, коли законодавець включає їх до числа обов'язкових ознак конкретного складу кримінального правопорушення. Крім того, ознаки суб'єктивної сторони (наприклад, форма вини) можуть встановлюватися шляхом тлумачення диспозиції конкретної статті або чітко відображаються в самій нормі закону.

Якщо розглядати кримінальне правопорушення «як конкретний акт людської поведінки, то його психологічна (внутрішня) сторона включає в себе всі компоненти і ознаки, властиві людській психіці. Такими виступають інтелектуальний (пізнавальний), вольовий і емоційний (почуттєвий) елементи. В реальній дійсності вони тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені, утворюючи єдиний розумовий процес індивіда, і його окремі моменти можуть бути позначені лише умовно. Разом з тим, законодавча конструкція розкриває як психологічний, так і кримінально-правовий зміст вини через її форми. Кожна з форм, у свою чергу, складається з інтелектуальних і вольових елементів» [126, с. 106].

Усвідомлення особою характеру своїх дій, здатність людини сприймати причинний зв'язок між діями й наслідками, а також розуміти фактичну сторону своєї кримінально караної поведінки, її соціальний зміст і значення в сукупності характеризують інтелектуальний елемент. Воля полягає в регулюванні людської діяльності шляхом прийняття кінцевого рішення вчинити певну дію (бездіяльність) або утриматися від таких. Вольове регулювання – це свідоме спрямування розумових і фізичних зусиль людини на досягнення поставлених цілей.

Автори підручника «Українське кримінальне право» наголошують, що «оперуючи відповідним поняттям слід розрізняти «суб'єктивну сторону кримінального правопорушення» та «суб'єктивну сторону складу кримінального правопорушення» як взаємопов'язані, проте відмінні поняття. Зокрема, щодо суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, то її поняття пропонується визначати як сукупність процесів, котрі відбуваються в свідомості та волі особи, її усвідомлення власного діяння та передбачення

наслідків, його оцінка як суспільно небезпечного, мета, якої прагне досягти особа, й мотив, яким вона керується, емоції, що переживає при цьому. Будь-яке кримінальне правопорушення характеризується повним спектром (набором, сукупністю) ознак, які характеризують усе, що відбувається у свідомості та волі злочинця. Водночас суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення – це юридична характеристика всіх злочинів певного виду. Її утворюють ознаки суб'єктивної сторони, яким кримінальний закон надає кримінально-правового значення» [219, с. 266].

У ст. 62 Конституції України закріплений важливий принцип, відповідно до якого кримінальна відповідальність настає лише тоді, коли буде доведено вину особи у вчиненні кримінального правопорушення. Суб'єктивна сторона примушування до шлюбу – це внутрішній зміст кримінального правопорушення, це ті психічні процеси, які проходять у свідомості особи, коли вона реалізує об'єктивну сторону примушування до шлюбу, це її психічне ставлення до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків.

Суб'єктивна сторона примушування до шлюбу створює психологічний, тобто суб'єктивний зміст цього кримінально караного діяння, тому є його внутрішньою в порівнянні з об'єктивною стороною. Якщо об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення становить його фактичний зміст і може бути безпосередньо сприйнята особами, які перебувають на місці події під час його вчинення, а наслідки діяння можуть сприйматися й після його вчинення, то суб'єктивна сторона безпосередньому сприйняттю людьми піддана бути не може. Адже це процеси, які відбуваються у психіці винного, й об'єктивне їх визначення можливе тільки завдяки дослідженню об'єктивної сторони складу злочину інших ознак, які входять до складу кримінального правопорушення.

Вина особи в кримінальному правопорушенні, якщо її розуміти як вчинення особою кримінально караного діяння, є суб'єктивно-об'єктивним феноменом, тобто єдністю суб'єктивного й об'єктивного. Таке розуміння вини

веде до нового розуміння причинно-наслідкового зв'язку в складі кримінального правопорушення [87, с. 31].

Як зауважує Р.В. Вереша, встановлення певного психічного ставлення суб'єкта до вчиненого діяння у формі умислу або необережності недостатньо для визнання його вини у вчиненому кримінальному правопорушенні. Для наявності вини потрібна оцінка цього психічного ставлення, яка підтвердила б докірливість його волеутворення. Таким чином, нормативне поняття вини полягає в оцінці психічного ставлення особи до скоєного нею конкретного діяння з точки зору можливості її правомірної поведінки, на підставі чого може бути зроблений висновок про докірливість її волеутворення [26, с. 369].

Аналізуючи суб'єктивну сторону складу кримінального правопорушення, який передбачає кримінальну відповідальність за вчинення примушення до шлюбу, необхідно також приділити увагу питанню мети посягання.

Встановлення всіх ознак суб'єктивної сторони – це завершальний етап у констатації складу кримінального правопорушення як єдиної підстави кримінальної відповідальності. Тому з'ясування суб'єктивної сторони має важливе значення. Вона виступає обов'язковим елементом будь-якого складу кримінального правопорушення, а її наявність чи відсутність дає можливість відмежувати кримінально каране діяння від некараного.

Відсутність певного мотиву або мети також може виключати склад кримінального правопорушення й кримінальну відповідальність. Мета – це уявлення про бажаний результат, якого прагне особа, що визначає спрямованість діяння, це бажання особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків. Вона є характерною ознакою умисних кримінальних правопорушень, що вчиняються з прямим умислом. Визначити, які конкретні протиправні наслідки своїх дій передбачав винний та бажав їх настання, можливо лише за ретельного аналізу складу вчиненого діяння та виявлення його елементів і всіх обставин справи. Порушення цієї вимоги породжує серйозні помилки щодо кваліфікації кримінального правопорушення.

Досліджуване кримінальне правопорушення бути вчиненим тільки із прямим умислом, унеможливлюється його вчинення таких з непрямим умислом чи із необережності. Ставлення вини переноситься винятково на діяння, таке діяння не може мати місце за злочинної недбалості, оскільки суб'єкт кримінального правопорушення не може не усвідомлювати суспільної небезпеки свого діяння.

Отже, кримінальне правопорушення, передбачене ст. 151^2 КК України, може бути лише умисним – бо інакше це б суперечило здоровому глузду. Однак, варто зауважити, що з приводу статевих кримінальних правопорушень Пленум Верховного Суду України допускає наявність складу такого кримінального правопорушення, якщо винний «повинен і зміг зрозуміти» стан потерпілої особи [172].

Із цього питання окремі вчені зазначають, що «доцільність використання понять умислу та необережності при характеристиці суб'єктивного ставлення щодо окремих ознак складу кримінального правопорушення викликає серйозний сумнів, із огляду на те, що: умисел чи необережність характеризуються ознаками, які виражають ставлення особи лише щодо свого діяння та його наслідків, але аж ніяк не інших ознак складу кримінального правопорушення; поінформованість про наявність певних ознак складу кримінального правопорушення, те чи інше вольове ставлення щодо них, ще не дають підстав називати це ставлення умисним чи необережним; подібність ознак, які характеризують суб'єктивне ставлення особи щодо кваліфікуючих ознак із тими, що притаманні формам вини, ще не перетворює це ставлення в умисне чи необережне. Здається, що в таких випадках слід говорити не про умисел чи необережність щодо окремих ознак складу кримінального правопорушення, а про те, що усвідомлення суспільно небезпечного характеру свого діяння охоплює і знання про фактичні ознаки не тільки, власне, діяння чи бездіяльності. Таке усвідомлення поширюється також на ознаки, які пов'язані з метою діяння, способом його вчинення, які знаряддя при цьому використовуються тощо. Тобто, умисним чи необережним є не ставлення до

окремих ознак складу кримінального правопорушення, зокрема кваліфікуючих, а до кримінального правопорушення загалом» [219, с. 240].

Частина 1 ст. 151^2 КК України прямо наголошує на тому, що склад примушення до шлюбу буде присутній у діях правопорушника в частині примушування особи до вступу в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу в співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, або примушування особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, лише з такою спеціальною метою. Цікавим фактором є те, що досить часто закріплення такого факультативного елементу суб'єктивної сторони примушення до шлюбу, як мета кримінального правопорушення, як обов'язкового вказує на підвищену суспільну небезпеку діяння, що дозволяє порушити питання про достатній рівень караності визначеного у кримінальному законодавстві протиправного діяння [130].

Так, диспозиція досліджуваної норми наразі вказує, що кримінально караним є «1) примушування особи до вступу в шлюб або 2) до продовження примусово укладеного шлюбу, або 3) до вступу у співжиття без укладання шлюбу, або 4) продовження такого співжиття, або 5) примушування з цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає». З цього випливає, що п'ята форма об'єктивної сторони складу примушування до шлюбу також характеризується наявною метою, у вигляді мети переміщення особи на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає.

Відтак, суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 151^2 КК України, характеризується виключно умисною формою вини. Слід відмітити, що зазвичай батьки мають власне бачення щодо існуючого у перспективі чоловіка (чи дружини) своєї доньки (чи сина). В багатьох випадках вибір неповнолітніх осіб не задовольняє батьків, при цьому їхні слова, обурення і навіть вчинки

можуть перерости в примус, здебільшого емоційний, а в інших випадках – фізичний.

Попри це, примушення до шлюбу можуть здійснювати не лише батьки, проте й інший з існуючого у перспективі подружжя чи сторонні особи. Право на укладення шлюбу за наявності вільної та повної згоди має гарантуватися державою однаковою мірою як для жінок, так і для чоловіків. Держава може встановлювати умови, які перешкоджають укладенню шлюбу (родинні зв'язки, наявність іншого зареєстрованого шлюбу, недієздатність, мінімальний вік для вступу в шлюб тощо).

Досягнення відповідного віку має важливе значення при встановленні ознак суб'єкта кримінального правопорушення загалом, і посягань проти волі в сімейних відносинах зокрема, оскільки виступає важливою ознакою соціальної характеристики особи.

В цілому, поняття «вік» розуміється в кількох значеннях, зокрема: як тривалість життя людини, тварини, рослини; період, ступінь у рості, розвитку людини; відрізок життя людини від зрілого періоду до смерті; те саме, що сторіччя; епоха; вічність [224, с. 187].

Великий тлумачний словник сучасної української мови розрізняє поняття: «біологічний вік», «освітній вік», «розумовий вік», «фізіологічний вік», «хронологічний вік» [76, с. 32-34].

Чинне законодавство України поділяє суб'єктів правовідносин на дві групи: дорослі, тобто ті особи, які досягли повноліття, і діти – неповнолітні, які у свою чергу поділяються на неповнолітніх (віком від 14 до 18 років) та малолітніх (віком до 14 років).

З точки зору кримінального права, вік є календарно-психологічною категорією. Окрім того, настання кримінальної відповідальності за те чи інше діяння пов'язане з досягненням особою, яка його вчинила, певного віку, тобто, як вже було визначено, особа має бути суб'єктом кримінального правопорушення, де вік може виступати як одна із кваліфікуючих ознак. За

міжнародними стандартами, мінімальним віком для укладення шлюбу має бути досягнення особою повноліття (вісімнадцятирічний вік).

Однак, СК України містить припис, згідно якого за заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам [197].

Так, у першу чергу, для характеристики певного шлюбу як примусового слід відштовхуватись не від вікових критеріїв, а від їх волевиявлення щодо укладення шлюбу та відносин, котрі склалися між подружжям.

Таким чином, можна визначити таке співвідношення шлюбу за домовленістю, примусового шлюбу та дитячого шлюбу: віковий критерій чи статус особи, що була ініціатором укладення шлюбу (подружжя, один із подружжя чи їхні батьки, чи родичі), не може бути підставою для характеристики шлюбу як примусового. Примушування до шлюбу проявляється у відсутності згоди особи на укладення шлюбу, що може бути зумовлена економічними, міграційними, етнічними, соціальними чи іншими критеріями та може стосуватись як дорослого, так і особи, що не досягла повноліття. У зв'язку із цим не кожен дитячий шлюб є примусовим, адже з 16 років можна отримати право на шлюб у судовому порядку, а також не кожен шлюб, організований батьками, не може згодом набути характеру примусового. Тому відсутність повної та вільної згоди на шлюб є підставою для віднесення такого шлюбу до категорії примусового.

Емоційний стан як ознака суб'єктивної сторони складу примушування до шлюбу враховується в деяких випадках. Наприклад, відколи суб'єктом примушування виступає вагітна жінка, можна посилатись на специфічний біологічний стан її організму, як на ознаку суб'єктивної сторони складу досліджуваного кримінального правопорушення.

В науковій літературі знаходимо досить вдалу, яку й підтримуємо, позицію щодо основних причин укладення примусових шлюбів, серед яких науковці називають наступні:

− «економічні, зокрема із метою отримання прибутку, набуття у власність земельних ділянок, нерухомого майна чи цінних рухомих речей у результаті укладення шлюбу одним із подружжя чи членами його сім'ї, а також нестача коштів та заробітку для забезпечення рівня життя сім'ї в межах базових соціальних стандартів та примушування до шлюбу одного із членів родини з метою зменшення кількості осіб, що перебувають на утриманні;

− етнічні – укладення шлюбу за відсутності згоди наречених чи одного із них не вважається порушенням, а є частиною релігійних канонів чи національних традицій країни походження жінки чи чоловіка;

− міграційні – набуття громадянства чи права постійного проживання в іншій країні за допомогою укладення шлюбу чи страх бути позбавленим громадянства, чи стати особою за відсутності громадянства у разі відмови від укладення примусового шлюбу;

− соціальні – захист репутації сім'ї, узаконення дошлюбних сексуальних стосунків, зґвалтувань за допомогою укладення шлюбу, а також стосунків, що суперечать моральним, культурним, етичним, релігійним цінностям певного суспільства;

− правові – низький рівень правової свідомості та обізнаності громадян у сфері прав людини, що не дозволяють особі повною мірою усвідомлювати умови укладення шлюбу та за якими критеріями шлюб слід визначати як примусовий;

− дискримінаційні – тиск родичів, однолітків та суспільства на особу щодо необхідності набуття нею статусу заміжньої жінки/одруженого чоловіка» [123, с. 264].

Також можна виділити низку мотивів, через які вчиняється примушування до шлюбу. До таких можемо віднести мотиви самоствердження, що є провідним мотивом при примушуванні до шлюбу, сексуальні мотиви, корисливі мотиви, помста, заміщення тощо.

Отже, суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 151^2 КК України є фізична, осудна особа, яка досягла віку кримінальної

відповідальності (18 років). Отже, в чинній на момент виконання цього дослідження редакції ст. 151^2 КК України йдеться про загальний суб'єкт кримінального правопорушення.

Примушування до шлюбу як кримінальне правопорушення може бути вчинено виключно у формі прямого умислу, тобто винна особа усвідомлює суспільну небезпеку та протиправність свого діяння (навіть коли воно викликано дотриманням певних соціальних традицій або звичаїв), передбачає настання негативних наслідків і свідомо бажає їх настання. А відтак, наслідування винною особою національній або релігійній традиції, звичаям національних (етнічних) меншин не може бути прийнято як аргумент, який виключає винність особи у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 151^2 КК України. Особа усвідомлює протиправність свого діяння (відповідно до загального принципу про те, що незнання законодавства країни свого перебування не звільняє таку особу від відповідальності, як і осіб, які постійно або переважно проживають на її території чи є її громадянами), передбачає настання негативних наслідків та свідомо бажає їх настання.

2.3. Особливості кваліфікації примушування до шлюбу в Україні та відмежування від суміжних складів діянь

При вирішенні питання особливостей кваліфікації примушування до шлюбу доцільним насамперед є з'ясування змісту поняття кримінально-правової кваліфікації.

У науковій літературі, звичайно, підкреслюється, що термін «кваліфікація» має два основних значення: по-перше, його використовують для позначення певного процесу, діяльності уповноважених на те державних органів щодо оцінки, встановлення юридичної природи вчиненого посягання; по-друге, цим терміном позначають результат такої діяльності, який виражається у визначенні кримінально-правової норми (норм) – вказівку статті, її частини чи пункту кримінального закону, які передбачають

відповідальність за скоєне. Однак цими основними значеннями далеко не вичерпується поняття кримінально-правової кваліфікації кримінальних правопорушень. Під нею слід розуміти:

– оцінку, скоєного з точки зору держави, не лише юридичну, але й суспільно-політичну оцінку посягання як кримінального правопорушення, а не іншого правопорушення;

– логічну діяльність по встановленню відповідності (тотожності) між фактичними і юридичними ознаками посягання, сукупність процесів, які здійснюються відповідно до законів формальної логіки;

– процес мислення, що відбувається у свідомості особи відповідно до законів психології.

Кваліфікація має певний поступовий розвиток, який об'єднує в собі взаємопов'язані дії особи. Вона включає в себе встановлення фактичних обставин провадження, конкретного складу злочину, під який підпадає вчинене діяння та закріплення такої єдності у відповідному процесуальному акті. Це достатньо складний розумово-логічний процес, з використанням низки заходів, в тому числі: дедукційних, індукційних тощо [211].

Юридична кваліфікація, в найбільш загальному її розумінні, розглядається як «визначення певним суб'єктом правового змісту окремої фактичної ситуації. Таке розуміння дозволяє визнати її відносно самостійним соціально-правовим явищем, яке має власний («внутрішній») зміст і, водночас, взаємодіє (може взаємодіяти) з іншими компонентами соціально-правової дійсності» [234].

Кваліфікація представляє собою «правову оцінку діяння з метою встановлення його сутності, надання відповідної юридичної оцінки та визнання, у зв'язку з цим, необхідних подальших заходів» [50].

З точки зору В.О. Навроцького, «кримінально-правова кваліфікація – це оцінка діяння, яке заподіяло чи могло заподіяти істотну шкоду, та характеризується рисами кримінальної протиправності, що полягає у

визначення того, якою статтею (частиною, пунктом статті) кримінального закону передбачене це діяння» [148].

Поняття кримінально-правової кваліфікації, як і будь-яке інше, характеризується такими найважливішими рисами, як зміст і об'єм. Зміст аналізованого поняття розкривається за допомогою його визначення. При цьому розкриття змісту поняття вимагає виділення і проведення характеристики істотних, необхідних і достатніх ознак кримінально-правової кваліфікації. Лише на цій основі може бути сформульована дефініція поняття – проведена логічна операція розкриття його змісту, завдяки якій вказана суть поняття кримінально-правової кваліфікації, показана його відмінність від інших предметів, процесів, явищ [148, с. 11].

Кримінально-правова кваліфікація, яка і будь-яка людська діяльність характеризується специфічними учасниками (суб'єктами, які мають певний правовий статус), об'єктом та змістом. Тому ознаки кримінально-правової кваліфікації (детальний зміст яких буде охарактеризований при розгляді наступних питань теми) такі: кваліфікація – це частина процесу застосування кримінального закону. А, отже - це офіційна діяльність, яка здійснюється уповноваженими на те органами держави: дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду; вона проводиться у відповідній процесуальній формі, її результати закріплюються в актах вказаних вище органів (постановах, обвинувальному висновку, вироку); має обов'язкове значення, тягне за собою правові наслідки як для осіб, дії яких кваліфікуються, так і для самих державних органів.

Ю.В. Баулін під кримінально-правовою кваліфікацією розуміє «кваліфікацію тільки тих юридичних фактів, які передбачені гіпотезами норм кримінального права, і, залежно від того, який саме з юридичних фактів, що передбачені гіпотезою норми кримінального права, підлягає кваліфікації, вчений виділяє два види кримінально-правової кваліфікації: кваліфікацію кримінальних правопорушень та кваліфікацію посткримінальних юридичних фактів» [16, с. 416].

У свою чергу, об’єктом кримінально-правової кваліфікації слід визнати той феномен, який підлягає оцінці з позиції кримінального закону. Слід погодитись із В.О. Навроцьким, що «було б неточно визнавати об’єктом кваліфікації злочин, оскільки вести мову про те, що вчинене особою діяння є кримінальним правопорушенням, можна лише тоді, коли процес кваліфікації завершений і зроблено висновок: має місце посягання, передбачене певною забороняючою нормою кримінального закону, а кримінально-правовій оцінці піддаються не тільки кримінально карані посягання, а й інші діяння, які чимось схожі з кримінальними правопорушеннями». Узагальнено ж, вважає В.О. Навроцький, об’єктом кваліфікації можна назвати діяння, що підлягає кримінально-правовій оцінці [150].

Об’єктом кримінально-правової кваліфікації слід вважати вчинене особою діяння, ознаки якого (об’єктивні та суб’єктивні) мають подібність, схожість (формально співпадають) з ознаками діяння, склад якого визначений законодавцем у статті (частині статті чи її пункті) Особливої частини КК України як кримінальне правопорушення. При цьому оцінка – кримінально-правова кваліфікація – має даватись з позиції:

– визнання діяння таким, що фактично містить передбачений відповідною статтею (частиною статті чи ї пунктом) склад кримінального правопорушення;

– визнання діяння таким, що лише формально містить склад кримінального правопорушення – його ознаки співпадають із ознаками складу кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею (її частиною чи пунктом). Особливої частини КК України, але яке з підстав, передбачених законом, не є кримінальним правопорушенням через відсутність якоїсь із ознак кримінального караного діяння, зазначених у ч. 1 ст. 11 КК України: або воно не є суспільно небезпечним через малозначність (ч. 2 ст. 11 КК України), або ж не є суспільно-небезпечним та/або протиправним, оскільки містить склад правомірного діяння, яке визнається однією із обставин, що виключають злочинність діяння [8].

При кваліфікації примушування до шлюбу також особливо важливо розмежовувати поняття примусового шлюбу, шлюбу за домовленістю, дитячий шлюб тощо. Примусовий шлюб зазвичай визначають як шлюб, в якому одна чи обидві сторони особисто не надали свою повну та вільну згоду на його укладення.

Поряд із термінами «дитячий шлюб» та «примусовий шлюб» в міжнародній практиці використовується дефініція «шлюб за домовленістю» (arranged marriage). На відміну від примусового шлюбу (forced marriage), в разі укладення шлюбу за домовленістю наречені погоджуються на шлюб, проте не обирають партнера особисто [195]. Для укладення таких шлюбів пару дочці чи сину обирають батьки залежно від касти, етнічної приналежності, релігії та соціально-економічного становища, а також відсутності дошлюбних відносин між потенційним подружжям. Шлюби за домовленістю відрізняються від примусових шлюбів тим, що обоє наречених погоджуються на те, що не вони самостійно, а їхні батьки визначать особу, із якою вони укладуть шлюб, а в примусових шлюбах відсутня повна та вільна згода одного із подружжя на шлюб. Водночас не має гарантії, що шлюб, котрий був укладений за домовленістю, не перетвориться згодом на шлюб із примусу або, навпаки, подружжя, що уклало шлюб за домовленістю, буде мати хороші сімейні взаємини.

Дитячий чи ранній шлюб – це шлюб, в якому хоча б один із подружжя не досяг 18 років [261].

За даними ЮНІСЕФ, щороку близько 15 мільйонів дівчат в світі виходять заміж, до досягнення повноліття. Кількість дитячих шлюбів щорічно зростає, за прогнозами може досягнути 150 мільйонів осіб в 2030 році [256]. Дитячий шлюб традиційно розглядають як різновид примусового шлюбу [238].

У Швеції тема примусових шлюбів розглядається спільно з проблемою так званих «дитячих шлюбів». Пропонується введення кримінальної відповідальності за неформальні, неофіційні форми укладання шлюбу, такі, що не мають юридичної сили, але на практиці уявляє собою подружжя. Крім

того, запропоновано скасувати різні форми відступів і винятків, які дають можливості для укладення дитячих шлюбів, до 18 років. Найскладнішим і спірним питанням в цих пропозиціях, з точки зору шведських науковців, є криміналізація «дитячих шлюбів», які не мають юридичної сили та які укладаються відповідно до традицій або релігійних особливостей деяких груп. До 4 років позбавлення волі каратимуть організаторів і виконавців примусових шлюбів. Батькам або опікунам, що дозволили їх дітям до 18 років вийти заміж або одружуватися, загрожує до 2 років в'язниці або штраф. За відомостями шведського управління у справах молоді, в країні більше 70000 чоловік не можуть самі одружуватися [236].

Схожа ситуація склалася у Великобританії, де жертвою примусових шлюбів частіше за інших стають дівчата у віці 15-16 років, а також молоді люди нетрадиційної орієнтації, яких сім'ї насильно підшукують подружжя. За даними поліцейського підрозділу у боротьбі з насильницькими шлюбами, тільки за один рік було зафіксовано понад півтори тисяч подібних випадків. Але, за неофіційними даними, у цій державі налічується від п'яти до восьми тисяч жертв примушування до вступу в шлюб. Більшості з них менше 21 років, деяким – менше 15 років. Нерідко постраждалими від примусу є дівчата, які виросли у сім'ях родом з Пакистану, Бангладешу та Індії [216].

Як правило, кваліфікуючі ознаки кримінального правопорушення розглядаються як один із засобів диференціації кримінальної відповідальності.

Так, О.К. Марін зазначив, що «основна системоутворюча ознака системи кваліфікуючих ознак – функція диференціації кримінальної відповідальності. Диференціація відповідальності за допомогою кваліфікуючих ознак обумовлює їх наскрізну регламентацію в низці предметних інститутів Особливої частини. Кваліфікуючі ознаки – складний комплексний інститут кримінального права. Конкретні кваліфікуючі ознаки описані в межах статей, котрі регламентують відповідальність за окремі види злочинів в Особливій частині кримінального закону. Однак їх специфічність, відмінність від ознак основного складу та функціональна єдність (диференціація відповідальності)

дають змогу виділити «сітку» цих ознак у всьому «полі» правового матеріалу. Отже, структуру окремих предметних інститутів пронизує вторинна структура інституту кваліфікуючих ознак. Так здійснюється «подвоєння» структури правового матеріалу» [137].

У свою чергу, кваліфікуючими ознаками можуть виступати:

1) «обставина, яка претендує на визнання в законі як кваліфікуючої, повинна істотно впливати на ступінь суспільної небезпеки діяння. Цей вплив має бути обов'язковим, тобто, можна із впевненістю констатувати підвищення чи зниження рівня суспільної небезпеки вчиненого порівняно зі ступенем суспільної небезпеки, що характерний для типового кримінального правопорушення певного виду, який відображається ознаками основного складу кримінального правопорушення; при чому зміна ступеня суспільної небезпеки повинна бути значущою, істотною;

2) обставина, що претендує на включення до кваліфікуючих ознак, повинна бути порівняно поширеною (тобто не мати одиничного характеру), однак не може супроводжувати більшість злочинів певного виду. Ця вимога зрозуміла з того, що кваліфікуючі обставини набувають у законі статусу ознаки складу кримінального правопорушення і, відповідно, повинні бути наділеними визначеним ступенем абстрактності та відображати типове, відносно розповсюджене явище. З іншого боку, обставини, які вводяться в закон як кваліфікуючі, не можуть супроводжувати абсолютну більшість злочинів, бути «нормою» для них. Ознаки, які становлять «норму» для певного виду злочинів, повинні бути регламентовані в межах основного складу;

3) кваліфікуючими можуть бути визнані лише ті обставини, котрі характеризують вчинене чи одночасно кримінальне правопорушення та особу винного, іншими словами – обставини, які проявилися у вчиненому. Обставини, що входять до характеристики лише особи винного, включаючи її суспільну небезпеку та не проявляються в діянні, не повинні визнаватися кваліфікуючими» [137].

Таким чином, кваліфікуючі ознаки є засобом диференціації кримінальної відповідальності та можуть використовуються законодавцем, відколи він має намір посилити відповідальність порівняно з основним чи попереднім складом кримінального правопорушення, передбаченим в тій же статті КК України.

Використання кваліфікуючої ознаки має наслідком створення окремої кримінально-правової норми (частини статті) і відповідно визначення в законі нових (більш суворих) меж караності за діяння, вчинені за наявності цієї ознаки порівняно із тими, які передбачені за вчинення основного складу кримінального правопорушення. Тобто, іншими словами, кваліфікуючі ознаки підвищують межі потенційного покарання, а отже і відповідальності загалом.

Варто також зазначити, що поняття обставин, що обтяжують відповідальність і кваліфікуючих ознак науковці й практики часто ототожнюють. Це пов’язано з тим, що чимало статей Особливої частини КК України мають більше, ніж дві частини. Адже лише за наявності двох частин в статті Особливої частини спрацьовує правило: частина перша – основний склад кримінального правопорушення, частина друга кваліфікований (з кваліфікуючими ознаками). Для інших частин статей Особливої частини КК України використовують також поняття «особливо кваліфікований склад кримінального правопорушення» (склад кримінального правопорушення з особливо кваліфікуючими ознаками) [91].

Особливості кримінально-правової кваліфікації примушування до шлюбу, склад якого передбаченого ст. 151^2 КК України, можуть бути визначені лише в рамках виконання завдань кримінально-правової кваліфікації як основної форми кримінально-правових відносин. Зокрема, кваліфікація діяння, як зазначають науковці, загалом є основною в процесі застосування кримінального закону, так як застосування кримінально-правових норм зрештою зводиться до двох головних дій: кваліфікації посягання та призначення покарання.

У ході кримінально-правової кваліфікації правозастосовувач чи інший суб’єкт (якщо брати до уваги неофіційну кваліфікацію) може прийти до різних

висновків щодо оцінки суспільно-небезпечних дій із точки зору їх протиправності та можливості заподіяння істотної шкоди правоохоронним об'єктам, а саме визнання їх: кримінальним правопорушенням; посяганням, яке не містить всіх ознак кримінального правопорушення; діянням, що вчинене за обставин, що усувають його злочинність; малозначним діянням.

Відповідно, кваліфікація кримінального правопорушення є логічним продовженням кримінально-правової кваліфікації лише за умови, що результатом останньої є визнання діяння (суспільно небезпечної поведінки) кримінально-протиправним.

При кримінально-правовій кваліфікації ми встановлюємо ознаку протиправності, тобто визначаємо: чи передбачене таке діяння в КК України (визначаємо статтю, яка містить відповідну забороняючу кримінально-правову норму), а вже потім, здійснюючи кваліфікацію за певними етапами, встановлюємо відповідність ознак фактично вчиненого діяння всім ознакам кримінального правопорушення, передбачені статтею кримінального закону, що містить цю норму.

Кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення у вигляді примушування до шлюбу (ч. 2 ст.151^2 КК України) в чинній редакції норми є: повторність; попередня змова групи осіб; вчинення кримінального правопорушення щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством, або щодо двох чи більше осіб.

Розглянемо більш детально.

Поняття вчинення кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб визначене в ст. 28 КК України, а поняття повторності – в ст. 32 КК України.

При вирішенні питання про наявність в діях суб'єкта кримінального правопорушення, склад якого передбачений в диспозиції ст. 151^2 КК України, такої кваліфікуючої ознаки як повторність, можна виділити кількісні ознаки.

Кількісна ознака – вчинення особою (групою осіб) двох чи більше самостійних одиничних кримінальних правопорушень. Така позиція

відповідає положенням ст. 32 КК України, а також знайшла своє відображення в п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність й рецидив злочинів та їх правові наслідки» від 04 червня 2010 року № 7 [170].

Із системного аналізу приписів ст.151^2 КК України випливає, що так як простий вид кримінального правопорушення, склад якого передбачений в диспозиції ч. 1 ст. 151^2 КК України, може бути вчинений шляхом виконання однієї з альтернативних дій, також передбачена відповідальність «за ті самі дії, вчинені повторно», то вчинення будь-якої із них знов (ще раз) дає підставу кваліфікувати кримінальне правопорушення за ознакою повторності, тобто за ч. 2 ст.151^2 КК України. При цьому попереднє та наступне кримінальне правопорушення може бути вчинене різними діями – не обов'язково однаковими діями, а будь-якими з тих, що вказані в диспозиції ч. 1 ст. 151^2 КК України, що містить основний вид кримінального правопорушення.

Є всі підстави стверджувати, що повторність як кваліфікуючу ознаку примушування до укладення шлюбу можуть утворювати найрізноманітніші поєднання одиничних кримінальних правопорушень, як простих, так й ускладнених.

Кількісна ознака, змістом якої є певні особливості самих кримінально караних діянь, що утворюють повторність. Враховуючи специфіку конструювання ст. 151^2 КК України, доходимо висновку, що кваліфікуюча ознака «ті самі дії, вчинені повторно» в межах статті має відношення до всіх дій, що передбачені в диспозиції ч. 1 ст. 152^1 КК України, тобто охоплює собою повторність тотожних діянь, передбачених тією самою статтею Особливої частини КК України. Повторність однорідних кримінальних правопорушень нормами ст. 151^2 КК України не передбачена.

Під особою, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством, слід розуміти особу, яка не досягла такого віку – наступна кваліфікуюча ознака примушування до шлюбу в чинній редакції ст. 152^1 КК України. Варто

розуміти також, що мається на увазі також і відсутність інших встановлених нормами права причин, які надають право на вступ до шлюбу до досягнення шлюбного віку (наприклад, рішення суду, отримане в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 23 СК України).

Примушування до шлюбу є проявом особливого впливу на особу, що посягає на добровільність як конститутивну ознаку шлюбу та супроводжується порушенням цілого комплексу прав людини, зокрема права на освіту, особисту недоторканість, вільний вибір місця проживання. В сучасних умовах потребує перегляду класичний підхід, за яким примушування до шлюбу може стосуватись виключно осіб жіночої статі чи дівчат молодого віку та спостерігається лише в країнах, населення яких за моральними та релігійними засадами допускає укладення шлюбу з ініціативи родичів чи третіх осіб, а не виключно наречених.

Активні міграційні процеси сприяють розширенню географії держав, в яких фіксуються випадки укладення примусових шлюбів, що свідчить про глобальний характер проблеми примушування до шлюбу. Віковий та ґендерний критерії не можуть бути основою для визначення шлюбу як примусового. Лише відсутність повної та вільної згоди на шлюб свідчить про його примусовий характер. У зв’язку з цим не кожний шлюб, зареєстрований з особою, вік якої менший 18 років, слід визначати як примусовий, адже визначальним в цьому разі має бути характер волевиявлення особи на укладення шлюбу, а не її вік.

При кваліфікації примушування до шлюбу варто відмежовувати від суміжного складу – домашнього насильства, кримінальна відповідальність за яке встановлена ст. 126^1 КК України.

Згідно КК України домашнє насильство становить «умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) в сімейних або близьких стосунках, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров’я, втрати

працездатності, емоційної залежності або зниження якості життя потерпілої особи» [113].

Під час застосування до потерпілого фізичного насильства, дії винного можуть підпадати під ознаки інших кримінальних правопорушень, наприклад ч. 1 ст. 115 КК України (умисне вбивство з ревнощів), ст. 121 КК України (умисне тяжке тілесне ушкодження за відсутності ознак систематичності), ст. 120 КК України (схиляння до самогубства).

Як зазначає О.О. Дудоров, у таких випадках «інші подібні діяння насильницького характеру, якщо їх вчинено систематично, також є фізичним насильством в розумінні ст. 126^1 КК України, але вони, зокрема і тоді, коли їх вчинено не систематично, потребують додаткової кваліфікації» [48, с. 71]. У свою чергу О.В. Харитонова зазначає, що «якщо домашнє насильство полягає в діянні, яке співпадає з ознаками іншого злочину, але потерпілий – спеціальний (ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [61]), насильство має систематичний характер і максимальні санкції за цей чи інший злочин, нижчі чи такі ж санкції, передбачені ст. 126-1 КК, кваліфікація відбувається за ст. 126^1 КК України (наприклад, якщо домашнє насильство полягає в систематичному заподіянні умисного легкого тілесного ушкодження, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК України, вчинене потребує кваліфікації за ст. 126^1 КК України)» [227].

Як зазначає А.А. Вознюк, «основним безпосереднім об’єктом домашнього насильства є суспільні відносини щодо кримінально-правової охорони фізичного та психологічного здоров’я одного з подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах» [31].

Варто звернути увагу, що визначення домашнього насильства за КК України не включає таку форму насильства, як сексуальне. Так, у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», сексуальне насильство визначається як форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її

згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, зокрема вчинені стосовно дитини або в її присутності [61].

Однак, будь-які діяння сексуального характеру, передбачені у визначенні сексуального насильства в Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», включають не лише будь-які насильницькі дії сексуального характеру, не пов'язані з проникненням в тіло іншої особи (ст. 153 КК України «Сексуальне насильство»), але й такі склади кримінальних правопорушень як, наприклад, зґвалтування (ст. 152 КК України), примушування до вступу у статевий зв'язок (ст. 154 КК України), статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155 КК України), розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України). При цьому слід зауважити, що одночасно зі введенням до КК України ст. 126^1 законодавець у ч. 2 ст. 152 та ч. 2 ст. 153 КК України ввів кваліфікуючу ознаку «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) в сімейних або близьких відносинах» [113]. Таким чином, дії особи, які полягають у сексуальному насильстві, не підлягають кваліфікації за ст. 126^1 КК України, якщо тільки вони не містять іншу форму домашнього насильства.

Найперше, що слід брати до уваги при розмежуванні примушування до шлюбу та домашнього насильства, це те, що однією з ознак домашнього насильства є систематичність, тобто для того, щоб домашнє насильство стало кримінально караним діянням, воно має вчинятися з певною періодичністю. Тоді як примушування до шлюбу не містить таких ознак.

Як зазначає О.В. Степаненко, «систематичність згадується в контексті систематичного вчинення правопорушень, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про її небажання стати на шлях виправлення. Відповідно до усталеної практики, систематичним вчиненням правопорушень вважається вчинення засудженим трьох і більше

правопорушень, за які його було притягнуто до адміністративної відповідальності» [208, с.205]. А М.І. Хавронюк та О.О. Дудоров вважають, що «для констатації систематичності вчинення домашнього насильства не має значення факт документального підтвердження перших двох актів домашнього насильства» [48]. Даний підхід підтверджується також п. 28 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. «Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи», де суд роз'яснює, що «систематичним приниженням людської гідності доцільно вважати тривале принизливе ставлення до потерпілого (постійні образи, глумління над ним)» [178]. Дотримуємося позиції, що систематичність домашнього насильства все ж таки має бути підтверджена певними доказами, але не обов'язково у документальній формі. Як уже зазначалося, потерпілі від цього злочину довгий час можуть не розповідати про вчинене щодо них насильство, отже, особа, яка його вчиняє, часто не зазнає адміністративної відповідальності.

Як нами було попередньо встановлено, примушування до шлюбу може включати в себе (поглинає) насильство, в тому числі погрози його застосування. Так само при домашньому насильстві можуть мати місце погрози, але, на відміну від примушування до шлюбу, такі погрози повинні мати систематичний характер.

М.І. Хавронюк зазначає, що погрозу у статті 126^1 КК України слід тлумачити широко, «це можуть бути погроза заподіяння фізичного насильства; шантаж – погроза розголосити компрометуючі або інші відомості, які потерпіла особа бажає зберегти в таємниці (наприклад, повідомлення про засудження в минулому чи про наявність венеричного захворювання), або викрити у поведінці, яка компрометує особу, або заподіяти іншої шкоди (звільнити з роботи, розлучитися, позбавити засобів до існування, виселити з житла, відібрати дитину, знищити майно, заподіяти шкоду рідним чи близьким); залякування задля створення вигідної для себе обстановки, поставлення потерпілої особи в залежне становище (наприклад, доведення до

потерпілої особи наміру продати її в рабство чи сутенерам для втягнення її в проституцію або піддати груповому зґвалтуванню). Погроза вбивством, на думку вченого, потребує додаткової кваліфікації за статтею 129 КК України, погроза знищення майна – за статтею 195 КК України» [48, с. 72-73].

Наприклад, вироком Оболонського районного суду м. Києва Особу 2 було визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого статтею 126^1 КК України за те, що винний, будучи неодноразово притягнутим до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства щодо своєї цивільної дружини Особа 1, систематично впродовж тривалого часу вчиняв домашнє насильство щодо останньої, яке виражалося у фізичному насильстві (шарпання за одяг, спричинення тілесних ушкоджень). Окрім цього, він вчиняв дії психологічного насильства, що виражалися у словесних образах та нецензурних висловлюваннях, приниженні людської честі та гідності, залякуванні та погрозах у бік потерпілої, в результаті чого Особа 2 завдає систематичні фізичні та психологічні страждання Особі 1, а ця ситуація для Особа 1 має психотравмуючий характер, супроводжуючись періодично виникаючими емоційними переживаннями негативного спектру, а саме тривоги, страху, приниження, сорому [29].

Отже, під час кваліфікації примушування до шлюбу та відмежування домашнього насильства як суміжного складу великого значення набувають ознаки систематичності, перебування винного в сімейних та близьких стосунках із потерпілим, а також певні наслідки таких дій. З огляду на це, дії винного можуть кваліфікуватися або за ст. 126^1 КК України, або за іншими статтями Особливої частини КК України, або за сукупністю кримінальних правопорушень. Окрім того, дії, що можуть становити об’єктивну форму домашнього насильства, можуть виступати лише способом вчинення примушування до шлюбу; примушування до шлюбу характеризується певною метою, що не притаманно для домашнього насильства; різниться також суб’єктний склад та перелік осіб, які можуть бути потерпілими від співставленних кримінальних правопорушень. Однак, якщо під час реалізації

окремих форм примушування до шлюбу встановлено також систематичне застосування фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких стосунках, то має місце сукупність кримінальних правопорушень.

Може виникнути необхідність розмежовувати досліджуваний склад правопорушення від незаконного позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України).

Однак, незаконне позбавлення волі полягає в протиправному перешкоджанні людині обирати за своєю волею місце знаходження. Воно може виявитися в затриманні потерпілого в тому місці, де він знаходитися не бажає, або поміщення його в таке місце, яке він не має змоги вільно залишити. Це діяння може бути здійснене шляхом застосування фізичного насильства (наприклад, потерпілого зв'язують та поміщують у заздалегідь підготовленому місці тощо), а також шляхом психічного насильства (наприклад, під загрозою застосування зброї потерпілого примушують залишатися у приміщенні). Так сам незаконне позбавлення волі може бути вчинене й шляхом обману (наприклад, людину заманюють у будь-яке місце і зачиняють з метою позбавлення волі). Як бачимо, даний склад правопорушення направлений на волю людини в плані її свободи пересування і права на вільний вибір місця проживання.

Найнебезпечнішою формою незаконного позбавлення волі є викрадення людини, тобто протиправне таємне або відкрите захоплення потерпілого, переміщення його з того місця, де він знаходився, та подальше утримання потерпілого викрадачем або іншою особою. Викрадення майже завжди супроводжується фізичним або психічним (погрози) насильством.

Як бачимо, даний склад кримінального правопорушення вчиняється шляхом фізичного обмеження вільного пересування. При примушуванні тимчасове обмеження пересування може бути одним із проявів (способів реалізації) примушування, досягнення мети, змушування до вступу в шлюб

(чи то іншу форму об'єктивної сторони примушування до шлюбу), наприклад, батьки утримують дитину (потерпілу особу) під домашнім арештом з метою примусити її до шлюбу з визначеною особою. Однак, якщо особу незаконно (тобто без законного на те права, наприклад, рішення суду) позбавили волі або викрали, без спеціальної мети, яка характерна для складу діяння, передбаченого ст. 151^2 КК України, має місце кримінально каране посягання, передбачене ст. 146 КК України. Так само, якщо ознаки обмеження вільного пересування здійснювані протягом тривалого часу, має місце кваліфікований склад незаконного позбавленні волі або викрадення людини (ч. 2 ст. 146 КК України).

Розкриваючи зміст тривалого часу як кваліфікуючої ознаки, закріпленої в ч.2 чт.146 КК України М.І. Хавронюк зазначає, що «викрадення людини є одноактною дією, то ця ознака не стосується другої форми розглядуваного злочину» [153, с. 317], тобто викрадення людини.

Розкриваючи зміст даної ознаки, погоджуємося з позицією більшості науковців, що тривалий час як кваліфікуюча обставина стосується незаконного позбавлення волі [114, с. 424]. Щодо визначення змісту кваліфікуючої ознаки ст. 146 КК України слід зазначити, що ознака «протягом тривалого часу» є оцінною та з огляду на відсутність визначених в законі часових критеріїв підлягає встановленню в кожному конкретному випадку. І наявність чи відсутність якої має визначатися судом із урахуванням конкретного астрономічного строку, протягом якого особа була позбавлена волі, місця, де вона трималась, способу її утримання, інших обставин справи та особи потерпілого [49, с. 457].

На підставі аналізу окремих вироків за ч. 2 ст. 146 КК України, З.А. Загиней встановила, що суди визначають поняття «тривалий час» по-різному, зокрема, таким часом визнається позбавлення волі (20-30 хв., 1 год., 4 год., 8 год., 11 год., 1 доба, 2, 4, 6, 7 діб, 4 місяці) [55, с. 358-359].

О.О. Володіна, яка пропонує диференціювати відповідальність за незаконне позбавлення волі та за викрадення людини та встановити як

кваліфікуючу ознаку викрадення людини, що поєднане з триманням потерпілого понад семи діб (варіант: поєднане з триманням потерпілого протягом тривалого часу» [32, с. 18]. У свою чергу, Я. Лизогуб та А. Політова вважають, що понад три доби [129, с. 90; 167, с. 14].

Так, найбільш поширеною є остання точка зору, що кримінальна відповідальність настає тоді, коли час фактичного обмеження потерпілого у виборі місця перебування та у вільному пересуванні перевищує 72 години [151, с. 112]. Автор даного дослідження дотримується думки, що найбільш доречною є аргументована пропозиція щодо тлумачення поняття «протягом тривалого часу» – це понад 72 години.

Також при кваліфікації примушування до шлюбу останнє варто відмежовувати від торгівлі людьми.

Відповідно до Закону №2539-VIII [60] від 6 вересня 2018 року у новій редакції викладено ст.149 КК України. Згідно з нею, починаючи з 6 жовтня 2018 року, кримінальним правопорушенням визнаються, зокрема, торгівля людьми, вербування, передача чи одержання людини, вчинені з метою її примусового одруження чи з метою виконання звичаїв, подібних до рабства (одним з яких є звичай, згідно з яким жінку видають заміж за відсутності права відмови з її боку, – відповідно до Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних щодо рабства), якщо способом цих діянь був примус.

Ці діяння підлягають відмежуванню від примушування особи до вступу в шлюб, передбаченого ст.151^2 КК України. Таке відмежування слід робити, зокрема, за ознаками об’єктивної та суб’єктивної сторони: якщо винна людина лише свідомо примушує потерпілу особу до вступу в шлюб, то діяння кваліфікується за ст. 151^2 КК України; якщо ж вона вербує потерпілу особу з метою її примусового одруження чи з метою виконання звичаїв, подібних до рабства, чи передає її з такою ж метою іншій особі (іншим особам), чи одержує її з такою ж метою від іншої особи (інших осіб), то діяння слід кваліфікувати за ст.149 КК України.

Одночасна кваліфікація діяння за обома вказаними статтями виключається, виходячи з принципу non bis in idem (принцип недопустимості подвійного інкримінування), закріпленого в ст. 61 Конституції України.

При розмежуванні примушування до шлюбу та кримінального правопорушення, передбаченого ст. 154 КК України («Примушування до вступу в статевий зв'язок»), слід брати до уваги, що вказані посягання різняться як об'єктами, так і формою та способами реалізації об'єктивної сторони, суб'єктним складом та особливостями суб'єктивної сторони.

Так, при діяння, передбаченому ст. 154 КК України примушування становить це протиправний вплив на жінку чи чоловіка з тим, щоб примусити її (його) всупереч власній волі вступити у природний або неприродний статевий зв'язок, на відміну від примушування до шлюбу.

Примушування до вступу в статевий зв'язок є підстави визнати одним із проявів сексуальних домагань (при тому, що наразі вказане примушування може констатуватись і за відсутності будь-якої залежності (підпорядкування) потерпілого від винуватого – за наявності горизонтальних зв'язків між людьми).

Основним безпосереднім об'єктом посягання, передбаченого ст. 154 КК України, на відміну від примушування до шлюбу, є статева свобода або статева недоторканність особи. З об'єктивної сторони розглядуване кримінальне правопорушення, на відміну від примушування до шлюбу, виражається у примушуванні особи до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою. Відрізняються також суб'єкти діянь, що аналізуються, оскільки суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 154 КК України – загальний (для простого складу) та спеціальний (для кваліфікованого) – суб'єкт злочину, передбаченого як ч. 2 ст. 154, який є спеціальним: це особа, від якої потерпіла особа матеріально чи службово залежні. І, відповідно, для посягання, кримінальна відповідальність за яке встановлена ст. 154 КК України не характерна спеціальна мета, властива

для складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 151^2 КК України.

Щодо шлюбів, укладених до 18-річного віку, чи так званих дитячих шлюбів, то вони на міжнародному рівні вважаються порушенням прав людини, так як є усталена позиція, що неповнолітні нездатні давати поінформовану згоду. Практика укладення дитячих шлюбів є досить поширеною в африканських та окремих азіатських державах й переважно з фінансових причин чи в силу культурних традицій та релігійних звичаїв. Як правило, згоди нареченої не питають, шлюб організовує її законний опікун (батько). Досить часто примусові шлюби супроводжуються викраденнями, попереднім зґвалтуванням нареченої.

Виникає запитання: чи є організований шлюб примусовим? Безперечно, не завжди, традиція організованих шлюбів є в багатьох культурах. Водночас організований шлюб буде примусовим у разі, якщо принаймні один із існуючого у перспективі подружжя укладає шлюб за відсутності вільної згоди.

Окремі форми примушування підлягають додатковій кваліфікації за іншими статтями КК України. Кримінальне правопорушення в перших чотирьох формах вважається закінченим із моменту застосування фізичної чи психічної сили, а в п’ятій формі – із моменту вчинення дій, які характеризують зазначене примушування (шлюб не обов’язково має бути укладений).

Суб’єкт кримінального правопорушення, як було встановлено попередньо, загальний. Зазвичай ним є особа, котра має сімейну владу над потерпілою особою (батько, дід, мати). А якщо брати цю ситуацію до уваги із суб’єктивної сторони, то кримінальне правопорушення може бути вчинене лише умисно. При цьому мотив і мета вчинюваних дій на кваліфікацію не вливають, однак мають бути враховані судом при призначенні покарання.

Активно реформуючи кримінально-правове поле у сфері охорони особистих прав людини на вільний вступ чи перебування в шлюбі, доцільність та актуальність ще має бути доведена часом, законодавець залишив поза своєю увагою більш важливий аспект реформування сімейного законодавства. Так,

сьогодні в чинному законодавстві передбачено механізми припинення (розірвання) шлюбу в разі відсутності згоди одного із подружжя чи наявності неповнолітніх дітей виключно у вигляді судового способу.

При цьому, у випадку встановлення примусового шлюбу, процес його припинення також передбачає встановлену судову процедуру (в разі відсутності згоди одного із подружжя чи наявності неповнолітніх дітей), що призводить до того, що особа (потерпіла) змушена проти її волі тривалий час перебувати в шлюбних відносинах до вступу рішення суду в законну сили, а враховуючи завантаженість судової системи, такий термін може бути досить тривалим. При цьому, зауважимо на наявність приписів, які надають суду право на збільшення строку розгляду справи про розлучення шляхом надання місячного терміну на примирення. При цьому альтернатив судовому рішенню про розірвання шлюбу немає, тобто суд зобов'язаний та може винести лише одне рішення – розірвати шлюб. Можливо у випадку припинення, розірвання примусових шлюбів мала б бути передбачена інша, альтернативна процедура оформлення офіційного статусу припинення такого шлюбу, але це не входить в предмет нашого дослідження.

Отже, кваліфікація примушування до шлюбу має охоплювати всі необхідні етапи кримінально-правової кваліфікації та своїм результатом встановлювати підсумок, завершення, висновок про правову оцінку скоєного кримінально караного діяння, склад якого передбачено ст. 151^2 КК України.

Висновки до розділу 2

Об'єктом кримінального правопорушення «примушування до шлюбу» є свобода людини, а саме її складова – свобода волі, в аспекті можливості вільно, на власний розсуд, визначати свою поведінку та приймати рішення щодо вступу в шлюб або не вступу, продовження укладеного шлюбу або ні, вступу у співжиття без укладання шлюбу або продовження такого співжиття, переміщуватися на територію іншої держави або ні із зазначеною метою.

Потерпілою особою від кримінального правопорушення може бути будь-яка особа, незалежно від статі та віку. Згідно зі ст. 37 Стамбульської конвенції, Сторони вживають необхідних законодавчих чи інших заходів для забезпечення того, щоб була криміналізована умисна поведінка, котра полягає: 1) в примушуванні дорослого чи дитини до вступу в шлюб; 2) в заманюванні дорослого чи дитини на територію Сторони чи держави іншої, ніж та, в якій він чи вона проживає, для примушування цього дорослого чи дитини до вступу в шлюб.

З об'єктивної сторони досліджуване кримінальне правопорушення характеризується діями в таких формах: примушування особи до вступу в шлюб; примушування особи до продовження примусово укладеного шлюбу; примушування особи до вступу в співжиття за відсутності укладання шлюбу; примушування особи до продовження такого співжиття; спонукання особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, із метою вступу в шлюб чи співжиття за відсутності укладання шлюбу чи з метою продовження примусово укладеного шлюбу чи зазначеного співжиття. Водночас наголошуємо, що психічний та фізичний вплив при примушуванні не обмежуються лише насильством, це не тотожні поняття. Злочинець для досягнення результату може застосовувати наприклад погрози, залякування. Враховуючи зазначене, вважаємо, що під примушуванням у кримінальному праві слід розуміти незаконний, цілеспрямований, психічний вплив на особу, який може супроводжуватися насильством, з метою змусити особу виконати яку-небудь дію, що зазначена в диспозиції досліджуваної норми, всупереч її волі.

Співвідносячи категорії примушування та спонукання вважаємо, що і спонукання, і примушування є видами впливу, при яких відбувається придушення та обмеження волі потерпілої особи та, водночас, стимулювання до певної поведінки, поряд із цим спонукання є більш широким поняттям та має набагато більше проявів психічного впливу (обіцянки, підкуп, умовляння, переконання, обман тощо) та містить позитивну мотивацію.

Суб'єкт аналізованого кримінального правопорушення загальний, тобто ним є фізична осудна особа, яка досягла 16 років. Суб'єктом кримінального правопорушення може бути як чоловік, так і жінка.

З суб'єктивної сторони досліджуване кримінальне правопорушення може бути вчинено лише умисно. Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення передбаченого ст. 151^2 КК України характеризується прямим умислом. Склад примушення до шлюбу буде присутній у діях правопорушника в частині примушування особи до вступу в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу в співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, або примушування особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, лише з такою спеціальною метою. Більше того, закріплення такого факультативного елементу суб'єктивної сторони примушення до шлюбу, як мета кримінально караного посягання, як обов'язкового, вказує на підвищену суспільну небезпеку діяння, що дозволяє порушити питання про достатній рівень караності визначеного у кримінальному законодавстві протиправного діяння.

Встановлено, що кваліфікуючі ознаки кримінального правопорушення є засобом диференціації кримінальної відповідальності. Тобто, іншими словами, кваліфікуючі ознаки підвищують межі потенційного покарання, а отже і відповідальності загалом.

Кримінально-правова кваліфікація примушування до шлюбу – це оцінка діяння, яке заподіяло чи могло заподіяти істотну шкоду, та характеризується рисами кримінальної протиправності, що полягає у визначені того, чи підпадає дане діяння під статтю, частину статті 151^2 КК України, які фактичні обставини його вчинення, всі об'єктивні та суб'єктивні ознаки, стадія вчинення, встановлення ознак розмежування від суміжних складів кримінальних правопорушень.

Кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення у вигляді примушування до шлюбу є повторність; попередня змова групи осіб; вчинення

кримінального правопорушення щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством, чи щодо двох чи більше осіб.

Поняття вчинення кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб визначене в ст. 28 КК України, а поняття повторності – в ст. 32 КК України.

Відповідно до Закону №2539-VIII від 6 вересня 2018 року в новій редакції викладено ст.149 КК України. Згідно з нею, починаючи з 6 жовтня 2018 року, злочином визнаються, зокрема, торгівля людьми, вербування, передача чи одержання людини, вчинені із метою її примусового одруження чи із метою виконання звичаїв, подібних до рабства (одним із яких є звичай, згідно з яким жінку видають заміж за відсутності права відмови з її боку, – відповідно до Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства), якщо способом цих діянь був примус – діяння підлягають відмежуванню від примушування особи до вступу в шлюб, передбаченого ст.151^2 КК України. Таке відмежування слід робити, зокрема, за ознаками об’єктивної і суб’єктивної сторони.

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ НА ЯВИЩЕ ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ

Функціональна роль еволюціонування позитивних соціальних відносин має належати «якості» самих цих відносин. Однак, незважаючи на безперечність зазначеного постулату, роль кримінально-правових засобів у вирішенні зазначених завдань представляється також дуже відчутною. До того ж, певною мірою сама «якість» соціальних відносин не може набути відчутної ваги без необхідного арсеналу згаданих засобів.

Розвиток суспільних відносин завжди випереджає удосконалення кримінально-правових засобів їх регулювання, а кримінально-правові форми фіксації досягнень кримінально-правової науки, як правило, відстають від розвитку цієї науки. І тоді ми говоримо про проблеми удосконалення кримінального закону.

На сучасному етапі розвитку кримінально-правової політики, слід відмітити, що механізм кримінально-правового впливу сьогодні не сприймається та не реалізовується досить просто в повсякденності, наприклад, невчинення кримінальних правопорушень під страхом покарання. Наразі науково-обґрунтоване бачення механізму зазначеного впливу має враховувати цілий ряд закономірностей. Тому від того, наскільки будуть враховані ці аспекти під час конструювання дефініцій, буде залежати їхня майбутня «технологічність», а отже й ефективність.

Як слушно зазначає В.І. Борисов та П.Л. Фріс: «основним у змісті кримінально-правової політики є усвідомлення потреб суспільства в кримінально-правовій охороні суспільних відносин, які мають загально ціннісне значення, виявлення тих негативних явищ, що спричиняють або можуть спричинити шкоду цим відносинам та, з якими необхідно боротися кримінально-правовими засобами, встановлення караності суспільно небезпечних діянь, визначення заходів кримінальної відповідальності й умов звільнення від неї та покарання, визначення інших кримінально-правових

наслідків вчинення суспільно небезпечних діянь, передбачених законодавством про кримінальну відповідальність» [21, с. 11].

На сьогодні в законодавстві багатьох країн Європи, Азії та Африки запроваджений інститут кримінальної відповідальності за примушування до вступу в шлюб, що безпосередньо пов'язане з ратифікацією Стамбульської конвенції та є актуальним у даних країнах. Слід зазначити, що нашим законодавцем у цілому враховані вимоги ст. 37 Конвенції, згідно з якою повинно бути криміналізовано: 1) примушування дорослого або дитини до вступу в шлюб; 2) заманювання дорослого або дитини на територію Сторони або держави іншої, ніж та, в якій він чи вона проживає, для примушування цього дорослого або дитини до вступу в шлюб [82].

Визнання вимог щодо криміналізації суспільно небезпечних діянь шляхом ратифікації міжнародних договорів є одним із джерел визначення потреб суспільства для удосконалення протидії кримінальним правопорушенням та відповідно визначає спрямованість на урахування таких зобов'язань у кримінальному законодавстві. Та попри доповнення КК України кримінальною забороною діяння, що становить примушування до шлюбу, чинна редакція статті 151^2 КК України вимагає вдосконалення з попередніми теоретичними напрацюваннями та науковою розробкою.

М.І. Хавронюк визначає примушування як «застосування фізичного насильства або погрозу його застосування щодо потерпілого чи його близької особи, або шантаж – погрозу знищити чи пошкодити майно потерпілого, або викрасти потерпілого чи позбавити його волі, або розголосити відомості про потерпілого, які потерпілий бажає зберегти в таємниці, або іншим чином обмежити права, свободи чи законні інтереси потерпілого (чи його близької особи) [48, с. 102]. У розумінні положень Стамбульської конвенції, ця норма має бути розрахована на захист прав жінок, які в більшості випадків є потерпілими від даного кримінального правопорушення.

Разом із цим, як вважає А. Маляр, «українська етнічна традиція полягає в тому, що в більшості випадків потерпілими від примусового шлюбу стають

чоловіки у випадку вагітності (або фіктивної вагітності) жінки. Криміналізація даного положення недоцільна через невисокий ступінь суспільної небезпечності і, крім того, викликає суперечності з цивільним законодавством, нормами якого врегульовані дані правовідносини» [66].

Стаття щодо заборони примушування до шлюбу сформульована дещо невдало, вона не визначає «примус», і тому при правозастосуванні можуть бути допущені випадки «зловживання» суб'єктивним розсудом правозастосовувача. Варто конкретизувати дану обставину за рахунок редакційних правок, адже наразі під цю статтю може підпасти шантаж чоловіка вагітністю, якщо при цьому жінка погрожує позбавити батька можливості бачитись із дитиною.

Так, під примушуванням у кримінальному праві слід розуміти незаконний, цілеспрямований, психічний вплив на особу, який може супроводжуватися насильством, з метою змусити особу виконати яку-небудь дію чи утриматися від її виконання, всупереч її волі. Відтак, в контексті ст. 151^2 КК України під примушуванням у рамках вказаної статті слід розуміти незаконний, цілеспрямований, психічний вплив на особу, який може супроводжуватися насильством, з метою змусити її вступити в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу в співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, всупереч її волі, або примушування цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає.

В кримінальному законодавстві зарубіжних держав альтернативними способами примушування найчастіше визнаються фізичне й психічне насильство. Водночас суспільна небезпека насильства не є однаковою, а тому, на наш погляд, доцільно диференціювати кримінальну відповідальність за розглядуване діяння залежно від виду насильства, застосованого до потерпілої особи.

Так, відповідно до п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 року № 10 «під насильством, що не є небезпечним для життя чи

здоров'я потерпілого слід розуміти умисне заподіяння легкого тілесного ушкодження, що не спричинило короткочасного розладу здоров'я або незначної втрати працездатності, а також вчинення інших насильницьких дій (завдання удару, побоїв, незаконне позбавлення волі) за умови, що вони не були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння» [179].

Погроза застосування насильства, яке не становить небезпеки для життя чи здоров'я потерпілого, є психічним насильством, яке полягає в залякуванні потерпілого негайним застосуванням до нього фізичного насильства. Така «погроза рівнозначна фізичному насильству й має бути безпосередньою та сприйматися потерпілою особою як така, що має негайно бути виконана. Оскільки характер погрози має суттєве значення для кваліфікації дій винного, з'ясування його в таких випадках є обов'язковим. Проте судді у вироках не завжди мотивують, в яких саме діях обвинувачених виражалася погроза застосування насильства, та не наводять на підтвердження доказів щодо реальності сприйняття потерпілими таких погроз» [217]. Такий приклад можемо знайти в практиці розгляду судами проваджень стосовно кримінальних правопорушень проти власності.

Наприклад, Ленінський районний суд м. Вінниці вироком від 21 грудня 2016 року визнав Особу 1 винним за ч. 2 ст. 186 КК України та призначив йому відповідне покарання. Особа 1, погрожуючи спричинити тілесні ушкодження потерпілому Особі 2, відкрито викрав у нього годинник. Проте суд у вироку не зазначив, в яких саме діях Особи 1 виражалася погроза застосування насильства до потерпілого, та не навів доказів на підтвердження реальності сприйняття погрози потерпілим [28].

Відповідно до п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 року № 10 «небезпечне для життя чи здоров'я насильство – це умисне заподіяння потерпілому легкого тілесного ушкодження, що спричинило короткочасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжке тілесне ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були

небезпечними для життя чи здоров'я в момент їх вчинення. До них слід відносити, зокрема, і насильство, що призвело до втрати свідомості чи мало характер мордування, придушення за шию, скидання з висоти, застосування електроструму, зброї, спеціальних знарядь тощо» [179].

Такий вид насильства можемо знову проілюструвати на прикладі розгляду кримінального правопорушення проти власності, а саме розбою.

Так, згідно з вироком «Особа 2 визнано винуватим у тому, що він, будучи особою, яка раніше вчинила розбій, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, у під'їзді будинку побачив раніше незнайому йому Особа 3, підійшов до неї ззаду та, застосовуючи насильство, небезпечне для життя чи здоров'я, завдав одного удару в потилицю, від чого потерпіла впала. Особа 2, продовжуючи свої злочинні дії, ударив потерпілу кілька разів кулаком у голову, ногою по стегнам та з метою усунення опору з боку Особа 3, застосовуючи насильство, небезпечне для життя, схопив двома руками за шию і почав стискати її, обмежуючи доступ повітря. У результаті злочинних дій засуджений спричинив потерпілій легкі тілесні ушкодження. Після чого з кишені її куртки забрав мобільний телефон з карткою, чим завдав потерпілій матеріальної шкоди в розмірі 1210 грн. Так, до фізичного насильства, що є ознакою розбою, також належить насильство, яке реально не спричинило шкоди життю, але було небезпечним для життя потерпілого в момент заподіяння, тобто в момент застосування створювало реальну загрозу для життя потерпілого. Такою реальною загрозою для життя потерпілої було здушування її шиї. При цьому оцінка небезпечності насильства проводиться з урахуванням дійсності, реальності й характеру можливого насильства, коли така загроза не викликає сумніву щодо небезпечності дій винної особи.

Тобто, засуджений неочікувано вчинив напад і ударив потерпілу, поваливши її на землю, продовжив завдавати їй ударів та здушив її шию, позбавивши потерпілу реальної можливості чинити опір. Такі дії Особи 2 з урахуванням обставин вчинення кримінального правопорушення, показань

потерпілої та висновку судово-медичної експертизи підтверджує факт насильства та небезпечність засудженого» [168; 169].

Дотримуючись класичних положень сімейного права, принцип добровільності шлюбу можна визначити як вільну, інформовану та усвідомлену згоду на шлюб. Частина 1 статті 40 СК України [197] встановлює, що згода особи на укладення шлюбу не вважається вільною, якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [61] фізичне насильство є формою домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці тощо. Психологічне насильство охоплює словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали в постраждалої особи побоювання за свою безпеку.

Отже, вважається необхідним передбачити диференційований підхід до рівня суспільної небезпеки та відповідальності за вчинення примушування до шлюбу з насильством, що не є небезпечним для життя чи здоров’я потерпілого та з насильством, яке є небезпечним для життя чи здоров’я потерпілого. Пропонується реалізація даного підходу за рахунок передбачення в конструкції складу кримінального правопорушення відповідної кваліфікуючої та особливо кваліфікуючої обставини.

Аналіз тексту диспозиції ч. 1 ст. 151^2 КК України дає змогу дійти висновку й про інші недоліки розглядуваної норми. Зокрема, у ній встановлено відповідальність за продовження примусово укладеного шлюбу. У зв’язку з цим виникає запитання: чому законодавець передбачив покарання за продовження примусово укладеного шлюбу. Однак не зробив

цього стосовно примушування до продовження шлюбу укладеного добровільно?

Крім криміналізації примушування до вступу в шлюб, Стамбульська Конвенція у статті 32 передбачає, що держави-учасниці вживають заходи для забезпечення того, щоб шлюби, укладені під примусом, могли бути оскаржені, анульовані або розірвані без покладення належного фінансового або адміністративного тягаря на жертву [82].

Зі змісту статті 40 СК України [197] випливає, що правовим наслідком укладення шлюбу в результаті насильства є визнання судом такого шлюбу недійсним. Водночас стаття 45 СК України передбачає, що недійсний шлюб не є підставою для виникнення в осіб прав та обов'язків подружжя з моменту державної реєстрації шлюбу [197].

Проте процес притягнення до кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу чи визнання примусового шлюбу недійсним у часових межах може тривати досить довго. Примусові шлюби ґрунтуються на насильстві та можуть супроводжуватись порушенням цілого комплексу прав людини, тому важливо забезпечити швидкий законодавчий механізм припинення таких протиправних дій щодо особи в українському законодавстві. Це можна втілити за допомогою надання права особам, яких примушують до укладення шлюбу або продовження подружніх стосунків, звертатись до суду із вимогою отримання обмежувального припису.

Саме такий механізм рекомендовано в Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи № 2233 (2018) [257], що визначає цивільно-правові заходи як дієві способи попередження та вчасного припинення примушування до шлюбу.

Стаття 350-1 Цивільного процесуального кодексу України [231] передбачає право особи, що постраждала від домашнього насильства або насильства за ознакою статі, в судовому порядку отримати обмежувальний припис щодо кривдника. В разі задоволення заяви особи суд визначає в обмежувальному приписі один чи декілька заходів тимчасового обмеження

прав особи, яка вчинила домашнє насильство чи насильство за ознакою статі. Такими обмеженнями є, наприклад, заборона перебування в місці проживання постраждалої особи, заборона особисто і через третіх осіб розшукувати постраждалу особу або заборона наближатися на визначену відстань до місця проживання постраждалої особи.

З метою гармонізації українського законодавства із нормами міжнародних актів у сфері визначення правових наслідків примушування до шлюбу, врахування сучасних тенденцій розвитку примусових шлюбів та розширення географії їх укладення в результаті міграційних процесів, визнаючи те, що примушування до шлюбу може стосуватись як дорослого, так і дитини та водночас, визначаючи пріоритет оперативних способів захисту прав людини у цій сфері, видається за необхідне надати право на отримання обмежувального припису особам, які уклали шлюб у результаті насильства. Відповідні зміни слід внести до глави 13 ЦПК України, шляхом розширення переліку заявників, які можуть звертатися з заявою в разі видачі обмежувального припису, особами, які постраждали від примушування до шлюбу, що, відповідно, доповнить та раціоналізує, а також ліквідує існуючі прогалини в національному законодавстві в частині усунення наслідків матеріального характеру у сфері захисту від примушування до шлюбу. Однак даний аспект досліджуваного явища виходить за межі предмету дослідження.

Продовжуючи мову щодо вдосконалення кримінальної заборон примушування до шлюбу вітчизняним законодавцем, погоджуємось із М.І. Хавронюком, на думку якого, кваліфікуючими ознаками примушування могли б бути вчинення його повторно, за попередньою змовою групою осіб, службовою особою із використанням службового становища, щодо дитини, вагітної жінки чи особи, яка перебуває в матеріальній чи іншій залежності від винного [49, с. 465]. Крім цього, на нашу думку, доцільно передбачити такі особливо кваліфікуючі ознаки як вчинення розглядуваного діяння організованою групою, а також спричинення ним тяжких наслідків.

Розглянемо категорію «тяжкі наслідки» як кваліфікуючу обставину більше детально.

Так, у кримінальних правопорушеннях у посяганнях із «матеріальним складом відповідні суспільно небезпечні наслідки знаходяться в межах складу кримінального правопорушення, а в діяннях із формальним – за межами» [135].

Суспільна небезпека наслідків кримінального – «це один із основних показників ступеня небезпеки діяння в цілому, що прямо визначає вагу кримінальної відповідальності й покарання. Представники кримінально-правової доктрини вказують на те, що ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення залежить, у першу чергу, від ваги збитків, що визначається цінністю об'єкта посягання і тим, на скільки значні ушкодження» [18, с. 135].

У свою чергу, В.О. Навроцький зазначає, що «характер заподіяної шкоди є одним із найпоширеніших критеріїв, за якими формується версія кримінально-правової кваліфікації» [149, с. 89].

М.І. Хавронюк вказує, що «кримінальний закон для позначення тяжких наслідків кримінального правопорушення оперує такими термінологічними зворотами як «тяжкі наслідки», «особливо тяжкі наслідки», «інші тяжкі наслідки», які відносяться до категорії оціночних понять і є тотожними. Детальний аналіз диспозицій статей Особливої частини КК України, показав, що вказівка на термінологічні звороти «тяжкі наслідки», «особливо тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки» згадуються у 125-ти з них, а їх зміст частково розкривається у 4-х з них. У літературі з кримінального права вказується, що один із принципів кримінального права – принцип законності – вимагає, зокрема, щоб чіткість і зрозумілість усіх термінів і термінологічних конструкцій, що містяться у чинному КК України, виключала його неоднозначне розуміння й застосування, адже у КК мають бути визначені максимально чіткі межі злочинної поведінки» [224, с. 325].

Тяжкі наслідки концентрують як їх підвищену небезпеку, так і підвищену суспільну небезпеку кримінально караного діяння в цілому. Тому вони, як правило, притаманні кримінальним правопорушенням, які визнані тяжкими або особливо тяжкими (згідно зі ст.12 КК України). У деяких випадках відсутність передбачених законом про кримінальну відповідальність тяжких наслідків свідчить про те, що вчинене діяння підлягає іншій – не кримінально-правовій оцінці.

Зазвичай, тяжкі наслідки, які можуть мати матеріальне вираження вираховуються відповідно до встановлених вартісних виражень, що, зазвичай, закріплені або у відповідному розділі, або безпосередньо в примітці до конкретної статті.

Зміст поняття тяжких наслідків, які не включають заподіяння матеріальних збитків, у кримінальному законі не роз'яснюється. Натомість, міститься дефініція тяжких наслідків у виді тяжких тілесних ушкоджень у п.1.2. Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, які затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 року №6. Під ними розуміється порушення анатомічної цілісності тканин, органів і їх функцій, що виникає внаслідок впливу одного чи декількох зовнішніх вражаючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних [174, с. 7].

Р.І. Лемеха на основі аналізу диспозицій статей КК України, пропонує «виділити перелік злочинних наслідків (загибель людей, смерть особи, велика шкода, особливо велика шкода, шкода здоров'ю та інші), які законодавець відносить до тяжких, використовуючи такі поряд із вказівкою на «інші тяжкі наслідки. При цьому, кримінальний закон не містить вичерпного переліку ознак, які характеризують досліджуване поняття. Крім того, неприпустимим є те, що законодавець у диспозиціях статей окремих прирівнює поняття, які за ступенем суспільної небезпеки не є рівнозначними, а в інших – одні і ті ж терміни відносить до різних понять. Звідси випливає, що обсяг поняття тяжких наслідків щодо окремих складів кримінальних правопорушень може бути

різним. Це безпосередньо залежить від виду кримінального правопорушення, складу та законодавчої конструкції норми, в тому числі, способу опису суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків тощо» [128, с. 120].

Відповідно до правової позиції Верховного Суду України з питань правильного застосування Закону України «Про кримінальну відповідальність», тяжкими наслідками, завданими кримінальним правопорушенням (п. 5 ч. 1 ст. 67 КК України), слід розуміти ті суспільно-небезпечні зміни в об'єкті кримінально-правової охорони, які викликані вчиненням злочину, але виходять за межі його складу [158].

Визнання певних наслідків тяжкими та віднесення їх до обставин, що обтяжують покарання, належить до повноважень суду, який повинен всебічно перевірити докази настання таких наслідків і прийняти остаточне рішення [223, с. 156].

Вважаємо, що стосовно складу примушування до шлюбу тяжкими наслідками слід визначати втрата будь-якого органу чи його функцій, психічна хвороба або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менше ніж на одну третину, переривання вагітності, дефлорація.

Також, вважаємо абсолютно виправданим підхід вітчизняного законодавця та переконані, що виокремлення в окрему статтю КК України примушування до шлюбу щодо особи, яка не досягла шлюбного віку не потрібним та таким, що лише нагромаджує законодавство. Однак, цілком переконані, що така кваліфікована ознака повинна бути обов'язково, адже, як вже зазначалось, такі дії щодо неповнолітньої особливо травматичні.

Аналіз суспільної небезпеки кримінального правопорушення у вигляді примушування до шлюбу, кримінально-правова «вразливість» потерпілої особи, задіяння родичів у вчинення примушування до шлюбу дає можливість переглянути доцільність віднесення цього діяння до справ приватного обвинувачення. Досить часто потерпіла особа просто практично не має

можливості самостійно подати заяву про вчинене щодо неї кримінальне правопорушення. В підсумку наголосимо, що батько, мати, вітчим, мачуха, опікун чи піклувальник або особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього розглядаються нами як спеціальні суб'єкти кримінального правопорушення у вигляді примушування до шлюбу. Вчинення даного посягання зазначеними суб'єктами слід вважати кваліфікуючою обставиною досліджуваного складу діяння.

Додатково така пропозиція аргументована тим, що саме на цих спеціальних суб'єктів за чинним законодавством покладаються правові обов'язки щодо догляду, виховання й піклування про своїх малолітніх дітей. Згідно зі ст. 150 СК України [197] на батьків покладаються обов'язки піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя, поважати дитину. Вітчима, мачуху; опікуна і піклувальника природно віднести до осіб, які замінюють батьків. Також під особами, які замінюють батьків, пропонується розуміти особу, яка взяла у свою сім'ю дитину, котра є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування.

Це дозволяє запропонувати розглянути можливість доповнення положень ст. ст. 151^2 КК України положеннями щодо кримінальної відповідальності таких суб'єктів. Зрозуміло, що їх відповідальність у частині тяжкості та виду кримінально-правової санкції має носити більш підвищений характер.

Отже, з урахуванням проведеного дослідження, вивчення міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду в частині урегулювання питання кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу, вважаємо за необхідне запропонувати викласти статтю 151^2 КК України в наступній редакції:

«Стаття 151^2 «Примушування до шлюбу»

1. Примушування особи до вступу в шлюб, або до вступу в співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, або примушування

з цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає,

- караються арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Ті самі дії, вчинені батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілої особи або піклування про неї, повторно або за попередньою змовою групою осіб, або щодо неповнолітньої особи, вагітної жінки, або щодо двох чи більше осіб, або із застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких родичів,

– караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

3. Ті самі дії, вчинені організованою групою, або щодо малолітньої особи або із застосуванням насильства, небезпечного для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких родичів, або таке, що спричинило тяжкі наслідки,

– караються позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років».

Зроблені пропозиції дозволяють з дотриманням формально-юридичної логіки по-новому сформулювати склад цього кримінального правопорушення, передбачивши всі форми прояву суспільно небезпечного і винного примушування потерпілої особи до шлюбу; послідовно підвищуючи і враховуючи суспільну небезпеку перерахованих діянь диференціювати відповідальність за їх вчинення.

Висновки до розділу 3

Враховуючи те, що переважна більшість європейських держав виокремлюють примушування до шлюбу як окремий склад кримінального правопорушення, тому національне кримінальне законодавство щодо примушування до шлюбу оцінюється як таке, що повною мірою відповідає

сучасним тенденціям, які існують стосовно кримінально-правового захисту прав особистої свободи особи та шлюбних і сімейних стосунків у кримінальному законодавстві зарубіжних країн та відповідно міжнародним договорам. Однак, чинна стаття 151^2 КК України вимагає вдосконалення, змін та редагування.

Реалізація норм кримінального права щодо охорони сімейних відносин здійснюється у випадку найбільш суспільно небезпечних проявів, у разі вчинення кримінального правопорушення. При вирішенні питання криміналізації діяння важливою вимогою є не допустити переоцінки впливу соціально-регулятивних можливостей кримінальної репресії, особливо стосовно регулювання сфери сімейних відносин.

В сучасних умовах потребує перегляду класичний підхід, за яким примушування до шлюбу може стосуватись виключно жінок або дівчат молодого віку та спостерігається тільки в країнах, населення яких за моральними та релігійними засадами допускає укладення шлюбу з ініціативи родичів чи третіх осіб, а не виключно наречених. Активні міграційні процеси сприяють розширенню географії держав, у яких фіксуються випадки укладення примусових шлюбів, що свідчить про глобальний характер проблеми примушування до шлюбу.

Віковий та гендерний критерії не можуть бути основою для визначення шлюбу як примусового. Відсутність повної та вільної згоди на шлюб свідчить про його примусовий характер. У зв’язку з цим не кожний шлюб, зареєстрований із особою, вік якої менший 18 років, слід визначати як примусовий, адже визначальним у цьому разі має бути характер волевиявлення особи на укладення шлюбу, а не її вік.

Так, за результатами проведеного дослідження особливостей міжнародних правових стандартів та зарубіжного досвіду встановлення кримінальної заборони примушування до шлюбу, вивчення кримінально-правової характеристики даного складу діяння, а так само практику застосування, проаналізувавши наукові напрацювання із зазначеної

тематики, дискусії та позиції вітчизняних правників, вбачається за необхідне внести відповідні зміни до чинної станом на дату здійснення цього дослідження статті 151^2 КК України в частині формулювання диспозиції, форм об'єктивної сторони діяння, суб'єктного складу та кваліфікуючих обставин.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження дозволило дійти наступних висновків:

1. В сучасному кримінальному праві України метод порівняльного правознавства стає одним із провідних й універсальних у системі методологічної бази наукових досліджень, даючи можливість адекватно зіставляти систему міжнародного кримінального права із системою національного кримінального права конкретної держави, краще виявляти соціальну та правову природу українського кримінального права, а також запропонувати напрями використання зарубіжного досвіду правотворення для вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства.

2. Шлюб – укладений у встановленому порядку із дотриманням вимог закону добровільний та рівноправний союз чоловіка й жінки, який спрямований на створення сім'ї, який породжує взаємні права та обов'язки. Аналіз законодавства та літератури дає можливість вказати, що принцип добровільності шлюбу передбачає вільну, інформовану та усвідомлену згоду на шлюб; особи, які мають намір укласти шлюб, повинні заявити про це із власної волі; згода має бути безумовною; відсутність стороннього впливу, зокрема у вигляді насильства.

3. Визначаємо наступне співвідношення шлюбу за домовленістю, примусового шлюбу та дитячого шлюбу: віковий критерій чи статус особи, що була ініціатором укладення шлюбу (подружжя, один із подружжя чи їхні батьки, чи родичі) не може бути підставою для характеристики шлюбу як примусового. Примушування до шлюбу проявляється у відсутності згоди особи на укладення шлюбу, що може бути зумовлена економічними, міграційними, етнічними, соціальними чи іншими критеріями та може стосуватись як дорослого, так і особи, що не досягла повноліття. У зв'язку із цим не кожен дитячий шлюб є примусовим, адже з 16 років можна отримати право на шлюб в судовому порядку, а також не кожен шлюб, організований

батьками, не може згодом набути характеру примусового. Тому відсутність повної та вільної згоди на шлюб є критерієм визначення певного шлюбу як примусового.

4. Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини гарантують кожному право вступати в шлюб на основі вільної і повної згоди обох сторін. З метою реалізації Глобальних цілей сталого розвитку ООН на 2016-2030 рр. (Ціль 5), так і Стратегії ґендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 рр. (Стратегічна ціль 2) в Україні було впроваджено цілий пакет законодавчих змін – Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», зміни до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», до ЦПК України, до КУпАП та інших законів України щодо питань, які стосуються домашнього насильства та насильства за ознакою статі. Україна 7 листопада 2011 року підписала Стамбульську конвенцію (20 червня 2022 року ратифікувала) та Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 року здійснено криміналізацію діяння з примушування до шлюбу – КК України було доповнено ст. 151^2 «Примушування до шлюбу».

5. Переважна більшість країн світу визнали кримінальну заборону примушування в цілому та примушування до шлюбу зокрема, передбачивши відповідні норми у своїх кримінальних законах. Така тенденція відповідає міжнародній практиці та низці міжнародних Конвенцій, які спрямовані на подолання примушування до шлюбу як існуючої протиправної практики. Під впливом соціальних, політичних, економічних умов суспільного життя, а також з урахуванням особливостей типу правової системи, традицій та релігії, різні країни напрацювали відповідні підходи до встановлення дефініції примушування до шлюбу, виду та розміру санкції (переважають ізоляційні види покарань) та наявності кваліфікуючих ознак.

6. На основі аналізу історичних документів, нормативно-правових актів встановлено, що умовно можна виділити декілька періодів розвитку законодавства про кримінально-правову охорону осіб від примушування до шлюбу на теренах України:

– нульовий період (до X ст.) – не передбачалося вільної згоди осіб на шлюб, а «примушування до шлюбу» у сучасному розумінні визналося нормою;

– період зародження (X–XIV ст. ст.) – відбувався перехід від звичаєвого права (продовжує застосовуватися «умичка» як форма укладення шлюбу) до писаного, зі спробами регулювання шлюбно-сімейних відносин, у тому числі і в частині заборони викрадення жінки для подальшого вступу з нею в шлюб та заборони примушування до шлюбу;

– перехідний період (XV–XIX ст. ст.) – у кримінальному законодавстві з'являються окремі розділи, які присвячені захисту шлюбно-сімейних відносин. Шлюб визнавався можливим лише за взаємної згоди наречених та вважався насильницьким без згоди;

– період становлення (XX ст.) – характеризується протидією з пережитками патріархально-родового ладу шляхом застосування засобів кримінального права, в тому числі і встановлення відповідальності за примушування до шлюбу;

– сучасний період (XXI ст.). – встановлення в КК України кримінальної заборони примушування до шлюбу, яке розглядається не лише як пережиток патріархально-родового ладу, але й як один із самостійних проявів насильства.

7. Під примушуванням у кримінальному праві слід розуміти незаконний, цілеспрямований, психічний вплив на особу, який може супроводжуватися фізичним насильством, з метою змусити особу виконати яку-небудь дію чи утриматися від її виконання, всупереч її волі.

8. У порівнянні з насильством примушування є більш широким поняттям. Фізичне і психічне насильство виступає способом примушування поряд з ненасильницькими способами. На відміну від примушування, насильство не

завжди зазіхає на свободу особистості, його об'єктом виступають життя, здоров'я і тілесна недоторканність людини. Крім того, примушування завжди відбувається з певною метою, що не є обов'язковою ознакою насильства. Під примушуванням в рамках статті 151^2 КК України слід розуміти незаконний, цілеспрямований вплив на особу, який може супроводжуватися насильством, з метою змусити її вступити в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу в співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття всупереч її волі, або примушування цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає.

9. Основним безпосереднім об'єктом примушування до шлюбу є свобода людини, а саме її складова – свобода волі, в аспекті можливості вільно, на власний розсуд, визначати свою поведінку та приймати рішення щодо вступу в шлюб або не вступу, продовження укладеного шлюбу або ні, вступу у співжиття без укладання шлюбу або продовження такого співжиття, переміщуватися на територію іншої держави або ні із зазначеною метою. Додатковими факультативними безпосередніми об'єктами в різних ситуаціях можуть виступати також здоров'я, статева свобода та статева недоторканість. Примушування до шлюбу посягає на добровільність як конститутивну ознаку шлюбу та супроводжується порушенням цілого комплексу прав людини, зокрема права на освіту, особисту недоторканість, вільний вибір місця проживання.

10. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого статтею 151^2 КК України, як зовнішнє вираження суспільно небезпечного посягання на охоронювані цією нормою суспільні відносини включає до свого складу наступні альтернативні форми: примушування особи до вступу в шлюб; примушування особи до продовження примусово укладеного шлюбу; примушування особи до вступу в співжиття без укладання шлюбу; примушування особи до продовження співжиття без укладання шлюбу; примушування з метою вступу в співжиття без укладання шлюбу особи до

переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає; примушування з метою продовження співжиття без укладання шлюбу особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає.

11. Суб'єкт примушування до шлюбу загальний, тобто ним є фізична осудна особа, яка досягла 16 років. Суб'єктом кримінального правопорушення може бути як чоловік, так і жінка. Як кваліфікуюча ознака є вчинення даного посягання спеціальним суб'єктом – батько, мати, вітчим, мачуха, опікун чи піклувальник, або особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілої особи або піклування про неї.

Суб'єктивна сторона примушування до шлюбу характеризується прямим умислом; обов'язковою ознакою є мета: склад примушення до шлюбу буде присутній у діях правопорушника в частині примушування особи до вступу в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу в співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, або примушування особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, лише з такою спеціальною метою.

12. Кваліфікуючі ознаки примушування до шлюбу є засобом диференціації кримінальної відповідальності, підвищуючи межі потенційного покарання, а отже і відповідальності загалом. Кримінально-правова кваліфікація примушування до шлюбу – це оцінка діяння, яке заподіяло чи могло заподіяти істотну шкоду, та характеризується рисами кримінальної протиправності, що полягає у визначені того, чи підпадає дане діяння під статтю, частину статті 151^2 КК України, які фактичні обставини його вчинення, всі об'єктивні та суб'єктивні ознаки, стадія вчинення, встановлення ознак розмежування від суміжних складів кримінальних правопорушень (ст.ст. 126^1, 146, 149, 154 КК України). На разі доведена необхідність редакції переліку кваліфікуючих ознак примушування до шлюбу з метою заборони всіх форм прояву суспільно небезпечного і винного примушування потерпілої особи до шлюбу з послідовним підвищенням рівня суспільної небезпеки діянь,

що надасть можливість ефективно та раціонально диференціювати відповідальність за їх вчинення.

13. На основі проведеного дослідження та керуючись метою посилення ефективності кримінально-правової боротьби з примусовими шлюбами, задля гармонізації українського законодавства із нормами міжнародних актів у сфері визначення правових наслідків примушування до шлюбу, врахування сучасних тенденцій розвитку примусових шлюбів та розширення географії їх укладення в результаті міграційних процесів, усунення редакційних недоліків та існуючих прогалин у позитивному праві, вирішенні колізій та практичних проблем, які можуть виникати при кваліфікації даного правопорушення, а так само усунення формулювання диспозиції з нечіткими базовими операційними ознаками пропонується ст. 151^2 КК України викласти в наступній редакції:

«Стаття 151^2 «Примушування до шлюбу»

1. Примушування особи до вступу в шлюб, або до вступу в співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, або примушування з цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, -

караються арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Ті самі дії, вчинені батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілої особи або піклування про неї, повторно або за попередньою змовою групою осіб, або щодо неповнолітньої особи, вагітної жінки, або щодо двох чи більше осіб, або із застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких родичів,

– караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

3. Ті самі дії, вчинені організованою групою, або щодо малолітньої особи або із застосуванням насильства, небезпечного для життя чи здоров'я

потерпілої особи чи її близьких родичів, або таке, що спричинило тяжкі наслідки,

– караються позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агентство зі статистики. Молодь Казахстану. *Статистичний збірник.* 2010 р. URL: www.stat.gov.kz

2. Академічний словник української мови. URL: http://sum.in.ua/

3. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL: http://sum.in.ua/about

4. Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 6. С. 367–382.

5. Андрушко А.В. Примушування як злочин проти свободи особи: зарубіжний досвід та перспективи його запозичення. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 3/2020. С. 286-291. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/69

6. Андрушко А.В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи : монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.

7. Андрушко П.П. Законодавча техніка Кримінального кодексу України 2001 року та її вплив на тлумачення його норм. *Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовт. 2001 р.). Київ, 2002.

8. Андрушко П.П. Об’єкти кримінально-правової кваліфікації: поняття, види. Вісник Академії адвокатури України. 1(17). 2010. С. 150-157.

9. Арманов М.Г. Кримінальна відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов’язань: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 17 с.

10. Африканська хартія прав та основ добробуту дитини: прийнята Організацією африканської єдності від 1990 р. URL: https://www.unicef.org/esaro/African_Charter_articles_in_full.pdf

11. Бажанов М.І. Кримінальне право України. Загальна частина. Дніпропетровськ: Пороги, 1992. 289 с.

12. База даних ДССУ, Статистика населення. URL: http:// atabase.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp

13. Байда А.О. Проблеми кримінальної відповідальності за домашнє насильство. Питання боротьби зі злочинністю. 2016. Вип. 32. С. 79-95.

14. Балобанова Д. О. Теорія криміналізації : дис. … канд. юрид. наук. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2007.

15. Бандурка І. О. Чи потрібен в Особливій частині КК України окремий розділ про злочини проти сім'ї та дітей? *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х. : Право, 2013.

16. Баулін Ю.В. Проблеми застосування кримінально-правових норм органами досудового слідства. *Правова система України: історія, стан та перспективи*: у 5 т.: Т. 5: Кримінально-правові науки: Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В.В. Сташиса. — Харків: Право, 2008.

17. Белова О.І. Кримінально-правова характеристика злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2006. 20 с.

18. Білоконєв В.М. «Тяжкі наслідки» як ознака об'єктивної сторони порушення правил водіння або експлуатації транспорту. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2000. № 1. С. 135–144.

19. Білуха М.Г. Основи наукових досліджень : підруч. для студ. екон. спец. вузів. К. : Вища шк., 1997. 271 с.

20. Борисов В.І. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (коментар до законодавства). *Форум права*. 2006. № 1. С. 4–15. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2006-1/06bvicno.pdf.

21. Борисов В.І., Фріс П.Л. Ефективність кримінально-правової політики. Вісник Асоціації кримінального права України. 2014. № 1 (2). С. 1–18.

22. В Індії викрадають тисячі хлопців і примушують до шлюбу. *BBC*: вебсайт. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/media-43751608

23. Вакулик О.О. Кримінально-правова характеристика примушування давати показання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2011. 19 с.

24. Васянович Г.П. Основи психології : навчальний посібник. К. : Педагогічна думка , 2012. 114 с.

25. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005.

26. Вереша Р.В. Об'єктивна теорія вини в кримінальному праві. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. Вип. 17. С. 369–373.

27. Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України : дисс. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2004. 225 с.

28. Вирок Ленінського районного суду м. Вінниці від 21 грудня 2016 року у справі №1-283/09 https://reyestr.court.gov.ua/Review/4047048

29. Вирок Оболонського районного суду м. Києва від 4 листопада 2019 р. у справі № 756/14384/19 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/85407744

30. Віндельбанд У. Свобода волі. Уподобання: Дух та історія / пров. з ним. 1995. 687 с.

31. Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство: актуальні питання теорії та практики. *Форум Права*. 2019. № 55(2). С. 6–14. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.2635559. URL: https://forumprava.pp.ua/files/006-014-2019-2-FP-Voznyuk_3.pdf

32. Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину). автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 22 с.

33. Воскресенська І.В. Кримінально-правова характеристика примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 17 с.

34. Гальковський Н.М. Боротьба християнства з залишками язичництва у Стародавній Русі. Т. 1. Харків: Єпархіальний тип., 1916. 376 с.

35. Гальцова В.В. Об'єкт та система злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина (розділ V Особливої частини Кримінального кодексу України). *Право і безпека*. 2011. № 2 (39). С. 226.

36. Готін О. М. Підстави криміналізації діянь. Право України. 2005. № 2. С. 95–98.

37. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. Київ : Арістей, 2006.

38. Грубінко А.В. Історія держави і права зарубіжних країн та римське право: навчальний посібник. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2019. 384 с.

39. Гуз А.М. Історія держави і права України. *Джерела періоду Київської Русі*: навчальний посібник. К.: КНТ, 2007. 72 с.

40. Гуртовенко О.Л. Психічне насильство у кримінальному праві України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2008. 17 с.

41. Гущесова Т.Г. Особливості об'єктивної сторони окремих складів злочинів, пов'язаних з трансплантацією органів або тканин людини. *Проблеми вдосконалення практики застосування кримінально-правових засобів протидії злочинності органами внутрішніх справ* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (30 вересня 2004 р., Львів.). 2005. С. 94-98.

42. Даль В. Тлумачний словник російської мови. К.: 2002 р., 640 с.

43. Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Розуміння «свободи» і «волі» в сучасному національному праві та законодавстві. *Юридична Україна*. 2016. № 10 (64). С. 4– 15.

44. Дітріх О.І. Насильство у складах корисливих посягань на власність та кримінальним правом України : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2009. 207 с.

45. Додаткова Конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів та звичаїв, подібних до рабства. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/supplementconvention_slavery.shtml.

46. Доповідь Генерального секретаря про дитячі, ранні та примусові шлюби. 24 Jul. 2018. A/73/257. URL: https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/240/90/PDF/N1824090.pdf?OpenElement

47. Дорош Л.В. Кримінальна відповідальність за злісне ухилення від платежу аліментів на утримання дітей : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 1982. 19 с.

48. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). К.: Ваіте, 2019. 288 с.

49. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / За заг. ред. М. І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. 944 с.

50. Економічна злочинність України. Курс лекцій. Передмова Мартіна Фінке (університет м. Пассау, ФРН),1997. 572 с.

51. Євтєєва Д.П. До питання виділення злочинів проти сім'ї та неповнолітніх в окремий розділ КК України *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Випуск 27. С. 72-81.

52. Жданова І.Є. Фізичний або психічний примус як обставина, що виключає кримінальність діяння: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 19 с.

53. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

54. Загальна рекомендація Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок № 21 про рівноправність у шлюбі та у сімейних відносинах : 12 Apr. 1994. A/49/38. URL: http://hrlibrary.umn.edu/russian/gencomm/Rgeneral21.html

55. Загиней З. Кримінально-правова герменевтика: монографія. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.

56. Заключні зауваження Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок щодо Чорногорії.: 4 Nov. 2011. CEDAW/C/MNE/CO/1. URL: http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?

57. Закон 599 від 2000 року (24 липня) «За яким видається Кримінальний кодекс». URL: https://www.funcionpublica.gov.co/eva/gestornormativo/norma.php?i=6388

58. Закон України ««Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» від 20 червня 2022 року № 2319-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-IX#Text

59. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» № 2227-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19

60. Закон України «Про внесення зміни до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами». *Відомості Верховної Ради (ВВР*). 2018. № 41. ст.321.

61. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». *Відомості Верховної Ради (ВВР).* 2018. № 5. ст.35.

62. Замрій О.М., Ільїна О.Ю., Туманова Л.В. Взаємна згода і добра воля чоловіка та жінки як умови укладання та підстави розірвання шлюбу: правові аспекти співвідношення когнітивної та вольової функції свідомості

подружжя. *Психологія та право*. 2019. Том. 9. № 4. DOI:10.17759/psylaw.2019090409..

63. Збори кодексів. 3-тє вид. Москва, 1925. 386 с.

64. Звід законів Російської імперії, наказом государя імператора Миколи Першого складений. Видання 1916 року. Закони та постанови. Х., 1916. 574 с.

65. Злочини проти правосуддя: навч. посіб. за заг. ред. проф. В.І. Борисова, проф. В.І. Тютюгіна. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. 155 с.

66. Зміни до ККУ: Анна Маляр про нові правила статевих відносин / Інфовечір. 14.01.2019. URL: https://www.youtube.com/watch?v=NVZ3eMqL5q8

67. Ігнатов О. М. Насильство як спосіб вчинення злочину: поняття та сутність. *Форум права*. 2010. № 3. С. 144-151.

68. Кабанець Л.В. Засоби запобігання незаконному позбавленню волі або викраданню людини: міжнародний досвід: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019.

69. Каменський Д.В. Порівняльні кримінально-правові дослідження: передумови та завдання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*. 2014. № 9-1. С. 205-208.

70. Камінський П.В. Генезис кримінально-правового захисту від примушування до шлюбу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 45 С.129-133.

71. Камінський П.В. Історичний аспект кримінально-правового регулювання захисту осіб від примушування до шлюбу. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 234-235.

72. Качала І.І. Кримінальна відповідальність за вчинення злочинів проти честі та гідності особи. Актуальні проблеми держави і права. 2010. С. 248-252.

73. Керімов Д.А. Методологія права (предмет, функції, проблеми філософії права). А.: Аванта+, 2001. 560 с.

74. Київська Русь: пам'ятки права (X–XIII ст.) : тексти, переклади, коментарі : навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків, Право, 2020. 224 с .

75. Кифлюк Р.В. Особливості розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, пов'язаних з насильством в сім'ї : дис. … канд юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 233 с.

76. Кісілюк Е.М. Особливості гармонізації та врегулювання термінології щодо гендерно зумовленого насильства в рамках внесення змін до Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (25 травня 2018 р., м. Дніпро). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 32-34.

77. Кобзєва Т.А. Сімейне право України : навчальний посібник. Суми : Сумський державний університет, 2015. 90 с.

78. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

79. Конвенція про згоду на одруження, шлюбний вік та реєстрацію шлюбів: відкрита для підписання та ратифікації резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 7 листопада 1962 р. A/RES/1763(XVII). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/conmarr.shtml

80. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: ухвалена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 18 груд. 1979 р. A/RES/34/180. Офіційні звіти Генеральної Асамблеї, тридцять четверта сесія,

Додаток № 46, стр. 250–254. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw.shtml

81. Конвенція про права дитини: прийнята резолюцією Генер. Асамблеї ООН від 20 лист. 1989 р. A/RES/44/25. Офіційні звіти Генеральної Асамблеї, сорок четверта сесія, Додаток № 49 (A/44/49), стр. 230–239. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml

82. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами {Конвенцію ратифіковано із заявами Законом № 2319-IX від 20.06.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

83. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія. Підручник. К., 2013. 352 с.

84. Конституція України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. ст. 141.

85. Кончаковська В. В. Примушування давати показання: кримінально-правові та кримінологічні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2010. 18 с.

86. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України : загальна частина : курс лекцій. К. : Атіка, 2001. 432 с.

87. Костенко О. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму. *Право України*. № 9. 2010. С. 31–39.

88. Кравчик М.Б. Процеси становлення інституту сім'ї як правової категорії. *Право і суспільство*. № 2, частина 2. 2018. 64-70.

89. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю.В. Олександров, М.В. Володько та ін.; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименко. Вид. 3-тє, переробл. і допов. К.: Юридична думка, 2004. 352 с.

90. Кримінальне право України: Загальна та Особлива частини: навч. посіб. / В.О. Кузнєцов, М.П. Стрельбицький, В.К. Гіжевський. К. : Істина, 2005.

91. Кримінальне право України: Особлива частина : підруч. / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Х. : Право, 2010. 608 с.

92. Кримінальне укладання 22 березня 1903 р. З мотивами, витягнутими з пояснювальної записки редакційної комісії, подання Мін. Юстиції до Державної Ради та журналів – особливої наради, особливої присутності департаментів та загальних зборів Державної Ради. 1904. 134 с.

93. Кримінальний кодекс Австрійської Республіки (1974 р. зі змінами та доповненнями). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8548/file/Austria_CC_1974_am122019_de.pdf

94. Кримінальний кодекс Азербайджанської Республіки. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30420353#pos=5;-120

95. Кримінальний кодекс Болгарії. URL: https://lex.bg/bg/laws/ldoc/1589654529

96. Кримінальний кодекс Бразилії. URL: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/decreto-lei/del2848compilado.htm

97. Кримінальний кодекс Грузії. Під заг. ред. О. В. Коротюк. К., ОВК, 2021. 254 с.

98. Кримінальний кодекс Данії. URL: https://www.studmed.ru/ugolovnyy-kodeks-danii_5f17f45608f.html

99. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / під ред. В. Л. Менчинського. Переклад на українську мову О. В. Лішевської. К. : ОВК, 2016. 284 с.

100. Кримінальний кодекс Литовської Республіки. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.2B866DFF7D43

101. Кримінальний кодекс Нідерландів. URL: http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242

102. Кримінальний кодекс Норвегії. URL: https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2005-05-20-28

103. Кримінальний кодекс Республіки Білорусь. URL: https://kodeksy-by.com/ugolovnyj_kodeks_rb.htm

104. Кримінальний кодекс Республіки Корея. URL:https://vseokoree.com/vse-o-koree/zakony-i-normativnye-pravovye-akty/ugolovnyj-kodeks-respubliki-koreya

105. Кримінальний кодекс Республіки Словенія. URL: https://wipolex.wipo.int/ru/legislation/details/6074

106. Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397325#pos=8;-164

107. Кримінальний кодекс Республіки Узбекистан. URL: https://lex.uz/docs/111457

108. Кримінальний кодекс Румунії. URL: http://www.cdep.ro/proiecte/2009/300/00/4/leg_pl304_09.pdf

109. Кримінальний кодекс Сербії. URL: http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2005/85/6/reg

110. Кримінальний кодекс Туреччини. URL: http://www artsandculture.google.com

111. Кримінальний кодекс Туреччини. URL: http://www artsandculture.google.com

112. Кримінальний Кодекс У.С.С.Р., затверджений В.У.Ц.І.К. 23 серпня 1922 р. Харків: Видання Наркомюсту У.С.С.Р., 1922. 50 с.

113. Кримінальний кодекс України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25-26. ст.131.

114. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулин, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. К., 2003. 1196 с.

115. Кримінальний кодекс Федеративної Республіки Німеччина (1971 р. зі змінами та доповненнями станом на 2019 рік) URL: https://www.legislationline.org/download/id/10003/file/GERM_CC_en.pdf

116. Кримінальний кодекс Франції. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCodeArticle.

117. Кримінальний кодекс Чорногорії. URL: http://www.mpa.gov.me/biblioteka/zakoni?alphabet=cyr

118. Кримінальний кодекс Швеції. URL: https://www.government.se/government-policy/judicial-system/the-swedish-criminal-code/

119. Кримінальний кодекс Японії (Закон № 45 від 24 квітня 1907 р. З подальшими змінами за станом на 25 листопада 1997 р.) (витяги). URL: https://lawbook.online/gosudarstva-zarubejnogo-pravo/dokument-kriminalniy-kodeks-yaponiji-zakon-vid-63870.html

120. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88.

121. Кримінально-правова характеристика примусу та примушування. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ.* Вип. 40. 2008. С. 156–165.

122. Кримінально-процесуальний кодекс України 28.12.1960 р. *Відомості Верховної Ради*. 1961. № 2. Ст. 15.

123. Круглова О.О., Волощук С.Ю. Окремі підстави криміналізації примушування до шлюбу. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.). Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 263-265.

124. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. Навчальна книга Богдан, 2007. 848 с.

125. Курс кримінології. Загальна частина : підруч. у 2 кн. / за заг. ред. О.М. Джужи. К. : Юрінком Інтер, 2001. 94 с.

126. Лазаренко В.В. Кримінально-правова характеристика приховування кримінального правопорушення: порівняльно-правове дослідження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2021. 221 с.

127. Лакійчук О.С. Психічне насильство у кримінальному праві України. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/10389/1/%D0%90%D0%BA%D1%82.%20%D0%BF%D _p178-181.pdf

128. Лемеха Р.І. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття : дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2013. 238 с.

129. Лизогуб Я. «Тривалий час», як оціночне поняття у статті 146 КК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. №6. С. 88-91.

130. Лимонченко М.С. Кримінально-правова характеристика суб'єкта та суб'єктивної сторони примушування до шлюбу. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 9. 2021. URL: http://lsej.org.ua/9_2021/50.pdf

131. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія. К. : Київ. ун-т, 2006.

132. Лозова Г.О. Законодавче визначення сім'ї та шлюбу. Університетські наукові записки. *Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2006. № 1 (17). С. 119-122.

133. Луць Л.А. Теорія порівняльно-правового методу: методи та засоби порівняльно-правового дослідження. *Держава і право: Юридичні і політичні науки*. 2006. № 31. С. 489–502.

134. Луцький І.М. Вплив християнської етики на Перший і Другий Литовські статути. *Держава і право*. 2010. № 47. С. 89–94.

135. Максимович Р.Л. Суспільно-небезпечні наслідки як ознака об'єктивної сторони складу злочину за чинними кримінальним кодексом України. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2010. № 1. С. 101–106.

136. Мамутов А.М. Злочини, що становлять пережитки патріархально-родового побуту / під ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата : Казгосиздат, 1963. 336 с.

137. Марін О.К. Окремі теоретичні основи аналізу системи ознак, що кваліфікують злочин. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матер. XII регіон. наук.-практ. конф., 9-10 лютого 2006 р. Львів :

Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. С. 366-369.

138. Марін О.К. Окремі теоретичні основи аналізу системи ознак, що кваліфікують злочин. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матер. XII регіон. наук.-практ. конф., 9-10 лютого 2006 р. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. С. 366-369.

139. Матвієнко А. Умови й перешкоди укладення шлюбу у вітчизняному сімейному та канонічному праві. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 2. С. 34-39.

140. Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. для студ. юрид. вузів і фактів. К. : А.С.К., 2001.

141. Менджул М.В. Добровільність як визначальна умова дійсності шлюбу. Юридичний бюлетень. Вип. 8. 2018. С.130–136. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/25290

142. Мета 5: Забезпечення гендерної рівності та розширення прав та можливостей усіх жінок та дівчаток. ООН. URL: https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/gender-equality/

143. Мета сталого розвитку у галузі охорони здоров'я. ВООЗ. URL: https://www.who.int/topics/sustainable-development-goals/targets/ru/

144. Методичні рекомендації щодо організації роботи дільничних інспекторів міліції з протидії насильству в сім'ї / Укладачі: Запорожцев А.В., Брижик В.О., Мусієнко О.М., Заброда Д.Г., Басиста І.В. Київ, 2010.

145. Міжнародне законодавство Сполучених Штатів Америки. Цивільний кодекс штату Луїзіана 1825 (в редакції Закону 1991 р.). URL: http://www.vzakone.biz/USA_2.php.

146. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН від 16.12.1966 (ратифіковано Україною 19.10.1973) URL: https://cutt.ly/ybP51bT

147. Морозюк С.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164-169 КК України): дис. канд. юрид. наук. Київ, 2012. 180 с.

148. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

149. Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. К.: Атіка, 1999. 429 с.

150. Навроцький О.В. Функції кримінально-правової кваліфікації та сучасність. Вісник Академії адвокатури України. 1(17). 2010. С. 109-111.

151. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. П. П. Андрушко [та ін.]; заг. ред. М. О. Потебенько, В. Г. Гончаренко; Інститут Генеральної прокуратури України, Український інформаційно-правовий центр. К.: Форум, 2001. 942 с.

152. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-те вид., перероб. та допов. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К., 2004. 1056 с.

153. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 4-те вид. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К. : Юрид. думка, 2007. 1184 с.

154. Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу ІІІ Особливої частини КК України): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 245 с.

155. Національний комітет зі статистики Киргизької Республіки (2011 р.) Статистична збірка «Жінки та чоловіки Киргизької Республіки»,с.55.

156. Небезпечна традиційна практика, яка згубно відбивається на здоров'ї жінок і дітей: виклад фактів № 23. УВПКЧ. стр. 5. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet23ru.pdf

157. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / [уклад.: В. В. Яременко. О. М. Сліпушко]. К. : Вид-во «АКОНІТ», 2000. Т. 3. 928 с.

158. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо призначення покарання / упоряд.: В. В. Щепоткіна; відпов. за вип. Р. Ш. Бабанли. Київ, 2019. 21 с. Верховний Суд. URL : https://bit.ly/2NmquhQ

159. Осадчий В.І. Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності. К.: Атіка, 2004.

160. Остроумов Н.І. Весільні звичаї у Стародавній Русі: історико-етнографічний нарис. К., 1095. 68 с.

161. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здо ров'я особи : постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2. Юридичний вісник України. 2003. № 11.

162. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : постанова Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2. 36. поточн. законодавства, нормативн. актів, арбітражної та судової практики. 2004. № 17.

163. Панов М.І. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми законності*. 2009. № 100 Режим доступу: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2338/1/100_29.pdf

164. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року, затверджений Генеральною Асамблеєю ООН 25 вересня 2015 р. URL: https://cutt.ly/lbP6aQA

165. Піонтковський А.А. Злочини проти особистості: М.: Юр. вид-во НКЮ СРСР, 1938. 231 с.

166. Побережник А.О. Гарантії забезпечення права на свободу та особисту недоторканність в кримінальному провадженні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 20 с.

167. Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.

168. Постанова Верховного Суду від 12 березня 2019 року у справі № 644/5393/16-к (провадження № 51-1354км18 URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/80555628

169. Постанова Верховного Суду від 24 квітня 2018 року у справі № 235/164/16-к (провадження № 51-2608км18) URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/73627812

170. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність й рецидив злочинів та їх правові наслідки» від 04 червня 2010 року № 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-10#Text

171. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 19 березня 1969 року «Про судову практику у справах про злочини, що становлять пережитки місцевих звичаїв» № 47. URL: http://www.consultant.com/document/cons_doc_LAW_6734/

172. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 року № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08#Text

173. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59648

174. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6. *Юридичний вісник України*. 1995. № 18. С. 5–9.

175. Припинення дитячих шлюбів : прогрес та перспективи. *ЮНІСЕФ*. 2014. стр. 2, 5. URL: https://www.unicef.org/media/files/Child_Marriage_Report_7_17_LR..pdf

176. Про затвердження Кримінального кодексу РРФСР : Закон РРФСР від 27 жовтня 1960 року. *Відомості Верховної Ради РРФСР*. 1960. № 40. Ст. 591.

177. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 658. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF

178. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03

179. Про судову практику у справах про злочини проти власності від 06.11.2009 року № 10 : Постанова Пленуму Верховного Суду України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#top

180. Проєкт Кримінального кодексу України. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/08/12/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-25-07-2021-1.pdf

181. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 9-те, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.

182. Радутний А.Е. Примушування особи як спосіб збирання комерційної таємниці. *Злочини проти особистої волі людини* : збірник матеріалів-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / ред. кол.: В.В. Статне та ін. Х.: Лествиця Марії, 2002. 240 с.

183. Резникова В.І. Правова природа шлюбу. URL: http://apnl.dnu.in.ua/2_2011/13.pdf

184. Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі. *Український історичний журнал*. 1991. № 1. С. 131–141.

185. Рішення Подільського районного суду м. Києва від 28 травня 2020 року у справі №22-ц/824/5548/2020. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89563557

186. Рябчинська О.П. Методологія дослідження проблем кримінального права: постановка проблеми. *Право і безпека*. 2013. № 1 (48). С. 157–163.

187. Савченко А.В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження : монографія. КНТ, 2007. 596 с.

188. Савченко А.В. Поняття порівняльного кримінального права та загальна характеристика основних сучасних правових сімей. URL: http://www.naiau.kiev.ua/books/mnp_krum_pravo_zag/Files/Lekc/T21/T21_P1.html

189. Савченко А.В. Сучасне кримінальне право України : Курс лекцій / В. В. Кузнецов, А. В. Савченко, О. Ф. Штанько. 2-ге вид., виправн. та доповн. К. : ПАЛИВОДА А. В., 2006. 636 с.

190. Сафончик О.І. Деякі питання розвитку законодавства з питань виникнення та припинення шлюбно-сімейних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса: Юрид. літ., 2011. Вип. 59. С. 277–284.

191. Сафончик О.І. До питання визначення шлюбу за законодавством України та деяких зарубіжних країн. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12451

192. Селіванова С. Примушування до шлюбу: у світлі міжнародно-правових актів і законодавства іноземних держав про кримінальну відповідальність. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/42702

193. Сімейне право України : підручник / за ред. С.Б. Булеци, В.Г. Фазикоша. К. : Знання, 2015. 375 с.

194. Сімейне право України : підручник / за ред. Ю. С. Червоного. К. : Істина, 2004. 464 с.

195. Сімейне право України: підручник / за ред. А. О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 480 с.

196. Сімейне право України: Підручник /за заг. ред. В.І. Борисової та І. В. Жилінкової. К.: Юрінком Інтер, 2004. 200 с.

197. Сімейний кодекс України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2002. № 21-22. ст.135.

198. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. К.: Алерта; КНТ ЦУП, 2009. 520 с.

199. Слюсар Л.І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. URL: https://dsc.orc.ua arhcivci66.pdf.

200. Собко Г.М. Співвідношення понять «примус», «примушування» та «насильство». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 40. С. 117-120.

201. Соловйова А.М. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК України): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. 18 с.

202. Станіч В.С. Кримінальний кодекс Республіки Польща. К., ОВК, 2017. 138 с.

203. Станіч В.С. Кримінальний кодекс Республіки Польща. К., ОВК, 2017. 138 с.

204. Станіч С.В. Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан. К., ОВК, 2019. 288 с.

205. Статус Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв подібних до рабства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j21#Text

206. Статус Конвенції щодо згоди на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_i08#Text

207. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. 560 с.

208. Степаненко О.В. Систематичність як ознака домашнього насильства. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.)* : у 2 т. Т. 2 / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 204–206.

209. Стефанчук Р.О. Цивільно-правовий захист честі, гідності та ділової репутації : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2000. 222 с.

210. Стрельцов Є. Деякі роздуми про правову сутність та соціальні завдання кримінального права. *Право України*. 2010. № 9. С. 102-109.

211. Стрельцов Є.Л. Об'єкт і кваліфікація злочинів. *Вісник Академії адвокатури України*. 1(17). 2010. С. 131-134.

212. Стрельцов Є.Л., Мирошниченко Н.А. Підстава кримінальної відповідальності потребує законодавчого закріплення. *Право України*. 2020. № 2. С. 151-163.

213. Таран О.С. Примушування до шлюбу: сімейно-правовий аспект Publishing House "Baltija Publishing" 2020/4/17 С. 972-989.

214. Туляков В. Кримінальне право сучасності: криза доктрини чи криза юрисдикцій? *Право України*. 2010. № 9. С. 40–46.

215. Туляков В.О. Порівняльний метод у науці кримінального права. Правова доктрина України: у 5 т.: Кримінально-правові науки Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку. Розд. 1, підрозділ 1.1.2. Харків: Право, 2013. Т. 5. С. 30-40.

216. У Великобританії запровадять покарання за примус до одруження проти власної волі. URL: https://old.46tv.ru/line/world/005769/?do=cat&category=line/world/005769/.

217. Узагальнення Верховного Суду України практики розгляду судами справ про злочини проти власності. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VS081044

218. Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 р. URL: https://cutt.ly/DbP6cZC

219. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / П.С. Березін та ін. ; за заг. ред. В.О. Навроцького. К. : Юрінком Інтер, 2013. 711 с.

220. Уложення про покарання кримінальних та виправних: Російське законодавство X-XX ст. М., 1988. Т 8. 380 с.

221. Ухвала слідчого судді Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 14 лютого 2020 року у справі № 357/1496/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87644600

222. Ухвала Хортицького районного суду м. Запоріжжя від 05.04.2021року ЄУН 337/367/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96017719

223. Федорчук І.М. Обставини, які обтяжують покарання за кримінальним правом України. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 240 с.

224. Хавронюк М.І. До питання про термінологію нового Кримінального кодексу України. *Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Вип. 13. К., 2002. С. 63-70.

225. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.

226. Харитонова О.В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень : монографія. Х. : Право, 2010. 252 с.

227. Харитонова О.В., Тітко І.М. Злочин, пов'язаний з домашнім насильством: правові проблеми та практичні рекомендації. *Юрліга*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ua/analitycs/192450_zlochin-povyazaniy-z-domashnm-nasilstvom-pravov-problemi-ta-praktichn-rekomendats

228. Харитонов С.О. Значення суб'єктивної сторони для кваліфікації військових злочинів. *Теорія і практика правознавства*. 2018. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2018_2_17

229. Хилюк С.В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частиhи) : дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2007. 202 с.

230. Цивільний кодекс України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

231. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2004. № 40-41. 42. ст.492.

232. Ці цифри відносяться до вікової групи віком від 16 до 18 років. Статистичний комітет Республіки Сербія (2012 р.) Прес-реліз: Статистика населення, «Шлюби та розлучення в Республіці Сербія»), (2012 р.): URL: http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/71/94/SN50_179_srb_2011.pdf

233. Чугуников І.І. Об'єкт злочину як підстава для побудови системи Особливої частини Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2010. С. 389-406.

234. Шапченко С.Д. Юридична кваліфікація як соціально-правове явище та деякі її загальнотеоретичні аспекти. *Вісник Академії адвокатури України.* 1(17). 2010. С. 135-138.

235. Шаргородський М.Д. Відповідальність за злочини проти особи. / Відп. ред. Н.С. Алексєєв. Л.: Вид-во Ленінгр. ун-ту, 1953. 108 с.

236. Швеція заборонить ранні шлюби. URL: https://www.euromag.ru/articles/shvecijazapretit-rannie-braki/

237. Швидкова О. В. Щодо визначення права на свободу та особисту недоторканність. *Право і Безпека*. 2006. Т. 5, № 4. С. 40-42.

238. Шлюб із примусу – гірка реальність. URL: https//www.dw.com/ru

239. Ярмиш Н.М. Дія як ознака об’єктивної сторони злочину (проблеми психологічної характеристики). Харків : Основа, 1999. 84 с.

240. Ярмиш Н.М. Примушення як чинник, що впливає на кримінальну відповідальність. *Весы Фемиды*. 2000. № 1 (13). С. 7-12.

241. Ярмол Л.В. Поняття, значення свободи та її взаємозв'язок із правом. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 252-257.

242. Ярунів М.І. Аксіологічно-нормативна парадигма свободи волі людини: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2018. С. 104.

243. Abortion Policies and Reproductive Health around the World. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/policy/AbortionPoliciesReproductiveHealth.pdf

244. Brottsbalk (1962:700). URL: https://cutt.ly/WvKugVg

245. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift fьr Strafgesetzbuch. URL: https://cutt.ly/uvKaKDH

246. Code pйnal franзais (Mise a jour du 2021-04-10). URL: https://cutt.ly/tvKwZSO

247. Codice penale 2021. URL: https://cutt.ly/gvKd88A

248. Codice Penale Repubblica Italiana (Кримінальний кодекс Республіки Італія) . URL: http://libri.freenfo.net/D/D000040.html.

249. Criminal code of the Republic of Albania URL: https://legislationline.org/sites/default/files/documents/bb/Albania_CC_1995_am2017_en.pdf

250. Devastatingly pervasive: 1 in 3 women globally experience violence. URL: https://www.who.int/news/item/09-03-2021-devastatingly-pervasive-1-in-3-women-globally-experience-violence

251. Dubai's Princess Haya battles billionaire ruler husband in UK High Court. The Telegraph: вебсайт. URL: https://www.telegraph.co.uk/news/2019/07/03/dubais-princess-haya-flees-uk-learning-disturbing-facts-return/

252. Hrvatski Sabor. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_11_125_2498.html

253. INSTAT. Шлюби, класифіковані за статевими та віковими групами в період 1990-2008 рр. URL: www. instat.gov.al

254. Kazimirski A., Keogh P., Kumari V., Smith R., Gowland S., Purdon S., Khanum N. Forced Marriage: Prevalence and Service Response. *Department of Children, Schools & Families.* 2009. P. 6. URL: http://www.natcen.ac.uk/media/23519/forced-marriage-prevalence-service.pdf

255. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Forced marriage in Europe : Resolution 2233 (2018). June, 28. 2018. URL: http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=25016&lang=en

256. Plan International organization. 150 million girls are at risk of child marriage by 2030: time to act now. URL: https://plan-international.org/news/2019-01-10-150-million-girls-are-risk-childmarriage-2030-time-act-now

257. Resolution 2233 (2018) Forced marriage in Europe. URL: http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=25016&lang=en

258. The Criminal code of Bosnia and Herzegovina. URL: http://msb.gov.ba/anti_trafficking/zakonodavstvo/zakoni/?id=3868

259. The Foreign and Commonwealth Office of the Government of the United Kingdom. Forced Marriage Unit statistics 2018. URL: https://www.gov.uk/government/statistics/forced-marriage-unit-statistics-2018

260. TURKSTAT (2011). Статистика шлюбів та розлучень за 2010 р. Видавництво Турецького Інституту статистики, Анкара, с.18.

261. United Nations Human Rights Council. Child, early and forced marriage, including in humanitarian settings. URL: https://www.ohchr.org/EN/Issues/Women/WRGS/Pages/

262. Villacampa C., Torres N. Prevalence, dynamics and characteristics of forced marriage in Spain. Crime Law Soc Change (2021). DOI: https://doi.org/10.1007/s10611-019-09881-2

263. Zákon č. 40/2009 Sb. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2009-40

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Kolodin D., Kolodina A., Kaminskyi P. The protection of suffrage through legal remedies. *Amazonia Investiga*. 2019. 8(22). P. 344-349.

2. Камінський П.В. Тлумачення поняття «примушування» у контексті ст. 151-2 Кримінального кодексу України. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право».* 2020. № 2. С.448-451.

3. Камінський П.В. Генезис кримінально-правового захисту від примушування до шлюбу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 45. С.129-133.

4. Vadym Pidgorodynskyi, Vadym Tykhonenko, Dmytro Tsekhan, Petro Kaminskyi y Serhii Kravchenko. *International standards on the rights of convicted persons in places of imprisonment. CUESTIONES POLÍTICAS. Instituto de Estudios Políticos y Derecho Público "Dr. Humberto J. La Roche" de la Facultad de Ciencias Jurídicas y Políticas de la Universidad del Zulia Maracaibo*, Venezuela,Vol.39 № 68. 2021. P. 121-135.

5. Камінський П.В. Особливості кримінально-правової характеристики примушування до шлюбу. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 2. С. 187-189.

6. Камінський П.В. Кваліфікація примушування до шлюбу: теоретичні та практичні аспекти. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2022. № 2 (76). С. 58-64.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Камінський П.В. Кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу. *Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства:* матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 28 лютого 2020 р.). Том 1. Тернопіль: Вектор, 2020. С. 377-379.

8. Камінський П. В. Історичний аспект кримінально-правового регулювання захисту осіб від примушування до шлюбу. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. :* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 234-235.

9. Камінський П. В. Щодо об'єкта злочину «примушування до шлюбу». *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) :* у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 334-336.

10. Камінський П. В. Спосіб вчинення примушування до шлюбу. *Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи:* матеріали круглого столу (м. Львів, 22 вересня 2022 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 295-296.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія», висвітлені у доповідях на науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства» (м. Київ, 28 лютого 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)» (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)» (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) та круглому столі «Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи» (м. Львів, 22 вересня 2022 р.).

Додаток Б

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Ректор
Національного університету
«Одеська юридична академія»
професор Віктор ЗАГОРОДНІЙ

«16» березня 2022 року

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження Камінського П.В. на тему: «Кримінально-правова характеристика за примушування до шлюбу: порівняльно-правове дослідження» на здобуття наукового ступеня вищої освіти доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» в освітній процес Національного університету «Одеська юридична академія»

Комісія у складі: голови – професора Мінаса АРАКЕЛЯНА, членів комісії – завідуючого кафедри кримінального права, професора Євгенія СТРЕЛЬЦОВА, декана факультету прокуратури та слідства (кримінальної юстиції), доцента Сергія СТАРОДУБОВА; начальника навчально-методичного відділу Людмили КУЗНЕВОЇ, склали цей акт про те, що наукові статті та тези конференцій за результатами дисертації аспіранта кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія» Петра Камінського на тему: «Кримінально-правова характеристика за примушування до шлюбу: порівняльно-правове дослідження» поданої на здобуття наукового ступеня вищої освіти доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право», впроваджені в освітній процес Національного університету «Одеська юридична академія» у рамках викладання занять всіх видів зі студентами з дисциплін: «Кримінальне право», «Сучасні проблеми кримінального права та процесу», «Сучасні проблеми кримінально-правової охорони

особистості», а також у науково-дослідній роботі студентів університету.

Рекомендовано до використання у навчальному процесі наступні публікації П.В. Камінського:

1. Kolodin D., Kolodina A., Kaminskyi P. The protection of suffrage through legal remedies. Amazonia Investiga. 2019. 8(22). P. 344-349.

2. Камінський П.В. Тлумачення поняття «примушування» у контексті ст. 151-2 Кримінального кодексу України. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2020. № 2. С.448-451.

3. Камінський П.В. Генезис кримінально-правового захисту від примушування до шлюбу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2020. № 45. С.129-133.

4. Vadym Pidgorodynskyi, Vadym Tykhonenko, Dmytro Tsekhan, Petro Kaminskyi y Serhii Kravchenko. International standards on the rights of convicted persons in places of imprisonment. CUESTIONES POLÍTICAS. Instituto de Estudios Políticos y Derecho Público "Dr. Humberto J. La Roche" de la Facultad de Ciencias Jurídicas y Políticas de la Universidad del Zulia Maracaibo, Venezuela,Vol.39 № 68. 2021. P. 121-135.

5. Камінський П.В. Особливості кримінально-правової характеристики примушування до шлюбу. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 2. С. 187-189.

6. Камінський П.В. Кваліфікація примушування до шлюбу: теоретичні та практичні аспекти. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 2 (76). С. 58-64.

7. Камінський П.В. Кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу. *Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства*: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 28 лютого 2020 р.). Том 1. Тернопіль: Вектор, 2020. С. 377-379.

8. Камінський П. В. Історичний аспект кримінально-правового регулювання захисту осіб від примушування до шлюбу. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди*

30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 234-235.

9. Камінський П. В. Щодо об'єкта злочину «примушування до шлюбу». *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т.* : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 334-336.

10. Камінський П. В. Спосіб вчинення примушування до шлюбу. *Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи*: матеріали круглого столу (м. Львів, 22 вересня 2022 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 295-296.

Голова комісії _____ проф. Мінас АРАКЕЛЯН

Члени комісії _____ проф. Євгеній СТРЕЛЬЦОВ

_____ доц. Сергій СТАРОДУБОВ

_____ Людмила КУЗНЕЦОВА

Південне міжрегіональне управління
Міністерства юстиції (м. Одеса)
Заступник начальника Південного
міжрегіонального управління
Міністерства юстиції в Одеській області
Південного міжрегіонального управління
Міністерства юстиції (м. Одеса)

_____ Анатолій БУРЯЧЕНКО
«05» _____ 2022 року

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження КАМІНСЬКОГО Петра на тему: «Кримінально-правова характеристика за примушування до шлюбу: порівняльно-правове дослідження» на здобуття наукового ступеня вищої освіти доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»

Комісія у складі: голови: заступника начальника Управління - начальника відділу судової роботи та міжнародного співробітництва в Одеській області Управління судової роботи та міжнародного співробітництва Південного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Одеса) Сергія КОРОТКОВА; членів: головного спеціаліста відділу судової роботи та міжнародного співробітництва в Одеській області Управління судової роботи та міжнародного співробітництва Південного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Одеса) Дмитра ПОДОРЯНА та головного спеціаліста відділу судової роботи та міжнародною співробітництва в Одеській області Управління судової роботи та міжнародного співробітництва Південного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Одеса) Анни СТАРОСТІНОЇ склали цей акт з приводу того, що результати дисертаційного дослідження Камінського Петра на тему «Кримінально-правова характеристика за примушування до шлюбу: порівняльно-правове дослідження» за спеціальністю 081 «Право» на здобуття наукового ступеня доктора філософії, впроваджено у процес підготовки

працівників Південного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Одеса).

Комісія вважає, що викладені у публікаціях пропозиції та висновки заслуговують практичного використання у діяльності Південного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Одеса). Рекомендовано до використання наступні публікації:

1. Kolodin D., Kolodina A., Kaminskyi P. The protection of suffrage through legal remedies. Amazonia Investiga. 2019. 8(22). P. 344-349.

2. Камінський П.В. Тлумачення поняття «примушування» у контексті ст. 151-2 Кримінального кодексу України. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2020. № 2. С.448-451.

3. Камінський П.В. Генезис кримінально-правового захисту від примушування до шлюбу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 45. С.129-133.

4. Vadym Pidgorodynskyi, Vadym Tykhonenko, Dmytro Tsekhan, Petro Kaminskyi y Serhii Kravchenko. International standards on the rights of convicted persons in places of imprisonment. CUESTIONES POLÍTICAS. Instituto de Estudios Políticos y Derecho Público "Dr. Humberto J. La Roche" de la Facultad de Ciencias Jurídicas y Políticas de la Universidad del Zulia Maracaibo, Venezuela,Vol.39 № 68. 2021. P. 121-135.

5. Камінський П.В. Особливості кримінально-правової характеристики примушування до шлюбу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 187-189.

6. Камінський П.В. Кваліфікація примушування до шлюбу: теоретичні та практичні аспекти. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 2 (76). С. 58-64.

7. Камінський П.В. Кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу. *Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства*: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 28 лютого 2020 р.). Том 1. Тернопіль: Вектор, 2020. С. 377-379.

8. Камінський П. В. Історичний аспект кримінально-правового регулювання захисту осіб від примушування до шлюбу. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 234-235.

9. Камінський П. В. Щодо об'єкта злочину «примушування до шлюбу». *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т.* : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 334-336.

10. Камінський П. В. Спосіб вчинення примушування до шлюбу. *Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи*: матеріали круглого столу (м. Львів, 22 вересня 2022 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 295-296.

Керівник відділу судової роботи та
міжнародно-правової допомоги
Південного міжрегіонального управління
Міністерства юстиції (м. Одеса) Сергій КОРОТКОВ

Головний спеціаліст відділу судової роботи
та міжнародно-правової допомоги
Південного міжрегіонального управління
Міністерства юстиції (м. Одеса) Дмитро ПОДОРЯН

Головний спеціаліст відділу судової роботи
та міжнародно-правової допомоги
Південного міжрегіонального управління
Міністерства юстиції (м. Одеса) Анна СТАРОСТІНА